

Als ieders stem telt

Een contextuele Bijbelstudie van Exodus 4:10-17 door mensen met en zonder verstandelijke beperking als bijdrage aan een theologie van samen kerk zijn.

Opleiding: PThU
Vak: Masterthesis 2, praktische theologie
Begeleider: André Mulder
Beoordelaar: Thijs Tromp
Student: Anouk Helmich 2001519
Co-onderzoeker: Ilse Peereboom
Aantal woorden: 22265 zonder bijlagen

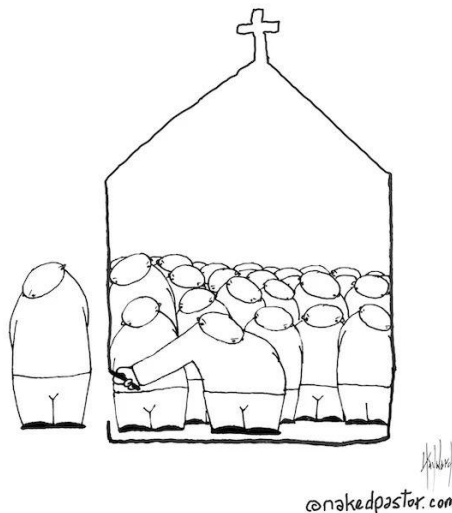
Beeld:

EVA

Voorwoord

Het beeld op de voorkant van deze scriptie is gemaakt door Eva Dobber. Eva woont in De Ark in Bloemendaal¹. Ze houdt van zingen, dansen, met poppen spelen, Disney films kijken, lekker eten en naar de kerk gaan. Als je Eva goed leert kennen dan zal ze je meenemen in haar wereld waarin verbeelding en werkelijkheid naadloos door elkaar lopen en in elkaar overvloeien tot een nieuw verhaal met vaak verrassend scherpe inzichten.

Eva kan goed tekenen. Wanneer ze iets of iemand tekent dan kijkt ze altijd goed naar de details. Voor de voorkant van deze scriptie heeft ze haar inspiratie gehaald uit het onderstaande beeld van *The Naked Pastor*.

Dit beeld vat de essentie van deze scriptie samen. Als we daadwerkelijk samen kerk willen zijn met mensen met een verstandelijke beperking, dan is het niet genoeg om alleen de kerkdeuren open te zetten. We zullen, figuurlijk gesproken, samen de muren moeten ombuigen.

‘Je welkom weten’ is geen eenrichtingsverkeer waarin mensen ‘zonder’ beperking de ander binnenlaten. Het is een wederkerig proces, waarin mensen met een beperking volwaardig en vanzelfsprekend deel uitmaken van alle lagen en structuren binnen de kerk.

Eva voegt hier met haar tekening op de voorkant de volgende betekenis aan toe:

‘Op de tekening staat een kerk, in de kerk zijn mensen, ze vieren feest. De meneer en de poes die buiten zijn mogen naar binnen, dan kunnen ze ook taart eten. In de opening van de kerk staat een stoel, deze zorgt ervoor dat de kerk open blijft staan. De meneer hoeft dan niet met zijn hand de kerk open te houden, die hand heeft hij nodig om taart te kunnen eten op het feest.’²

¹ www.arkhaarlem.nl, laatst bezocht op 13-08-2025.

² Parafrase van Eva haar uitleg.

Inhoudsopgave

Samenvatting in eenvoudige taal	5.
Hoofdstuk 1: Inleiding	
1.1 Introductie	9.
1.2 Probleemstelling	9.
1.3 Onderzoeksvragen	10.
1.4 Relevantie	11.
1.5 Definities	12.
1.6 Stand van zaken onderzoek	13.
1.7 Opbouw van de scriptie	16.
Hoofdstuk 2: Methode	
2.1 Inleiding	17.
2.2 Tekstinterpretatie	18.
2.3 Methodieken	19.
2.4 Empirisch onderzoek	21.
2.5 Positionaliteit	24.
2.6 Dataconstructie en analyse	25.
2.7 Kwaliteit van het onderzoek	27.
Hoofdstuk 3: Het lezen van Exodus 4:10-17	
3.1 Waarom Exodus 4:10-17	29.
3.2 Exodus 4:10	30.
3.3 Exodus 4:11-12	33.
3.4 Exodus 4:13-14	34.
3.5 Exodus 4:15-16	37.
3.6 Exodus 4:17	39.
3.7 Begrippen voor thematische codering	39.
Hoofdstuk 4: Betekenisgeving van mensen met en zonder verstandelijke beperking aan Exodus 4:10-17 vanuit de context van mensen met een verstandelijke beperking	
4.1 Betekenisgeving Bijbelstudie Noorderhaven	41.
4.2 Betekenisgeving Bijbelstudie Ontmoetingskerk	44.
4.3 Betekenisgeving tijdens de gezamenlijke contextuele Bijbelstudie	47.
4.4 Vergelijking en Conclusie	50.

Hoofdstuk 5: Aandachtspunten voor een theologie van samen kerk zijn vanuit de betekenisgeving van Exodus 4:10-17 door mensen met en zonder verstandelijke beperking en een analyse vanuit de disability theology

5.1 Oog hebben voor validisme	52.
5.2 Verder kijken dan het pastorale model	53.
5.3 Herwaardering van leiderschap	55.
5.4 Identificatie en spiegelfiguren	55.
5.5 Bestaande theologische concepten laten bevragen	56.

Hoofdstuk 6: Conclusie en discussie

6.1 Conclusie	58.
6.2 Reflectie en discussie	60.

Literatuurlijst	66.
-----------------	-----

Bijlage 1: contract met co-onderzoeker	70.
Bijlage 2: informatiebrief deelnemers onderzoek	73.
Bijlage 3: Toestemmingsformulier onderzoek	75.
Bijlage 4: Vragen en werkwijze homogene groepen	76.
Bijlage 5: Picto's en vragen	79.
Bijlage 6: Handleiding contextuele Bijbelstudie Ontmoetingskerk	82.
Bijlage 7: Vragen en werkwijze heterogene groep	84.
Bijlage 8: Handleiding contextuele Bijbelstudie heterogene groep	85.
Bijlage 9: Codeboek	87.
Bijlage 10: Data management plan	94.
Bijlage 8: verklaringenblad Masterthesis	96.

Samenvatting in eenvoudige taal

Dit onderzoek gaat over hoe je samen kerk kunt zijn met mensen met en zonder verstandelijke beperking.

Het is belangrijk dat iedereen mee kan doen en dat mensen met een verstandelijke beperking hun talenten mogen laten zien en gebruiken.

Om dat goed te onderzoeken, is het onderzoek gedaan door twee mensen: één met een verstandelijke beperking en één zonder. Zo konden we het echt samen doen.

Om dit te onderzoeken, hebben we samen met mensen met en zonder verstandelijke beperking een Bijbelverhaal gelezen over Mozes.

Mozes had ook een beperking. God vroeg aan Mozes om leider te worden van zijn volk. Maar Mozes wilde dat eerst niet, omdat hij niet goed kon praten.

We hebben naar dit verhaal gekeken door de ogen van mensen met een verstandelijke beperking. Wat zij dachten en voelden bij het verhaal was heel belangrijk in dit onderzoek.

De tekst over Mozes komt uit het Oude Testament, uit het Bijbelboek Exodus, hoofdstuk 4, vers 10 tot en met 17.

- We hebben dit verhaal drie keer gelezen voor het onderzoek: De eerste keer met een groep mensen uit de Ontmoetingskerk in Julianadorp.
- De tweede keer één op één met mensen van Noorderhaven.
- De derde keer lazen we het verhaal samen: mensen van de Ontmoetingskerk én mensen van Noorderhaven.

Hier hebben we veel van geleerd. Dit zijn de belangrijkste dingen:

Mensen met een verstandelijke beperking voelen zich in de kerk niet altijd helemaal serieus genomen. Soms mogen ze niet echt meedoen. Dat noemen we validisme. Dat is een moeilijk woord. Het betekent dat mensen worden buitengesloten omdat ze een beperking hebben. Mensen zonder beperking doen dit meestal niet expres. Maar soms gebruiken ze woorden die anderen zich minder belangrijk laten voelen. Bijvoorbeeld als ze zeggen: • "Mensen met een beperking zijn net als kinderen." • "We hebben allemaal wel een beperking." Mensen met een verstandelijke beperking vinden het soms ook moeilijk om in zichzelf te geloven. In het onderzoek zei iemand: • "Leider zijn? Dat kan ik niet. Daar ben ik niet slim genoeg voor." Dat is jammer, want iedereen mag meedoen in de kerk. En iedereen heeft iets moois te geven.	
In het onderzoek vertelden mensen met en zonder verstandelijke beperking dat ze het fijn vinden om anderen te helpen. Helpen is iets goeds. Maar soms willen mensen zó graag helpen, dat ze vergeten dat de ander ook dingen goed kan. Daarom is het goed om samen te werken met iemand die goed ziet wat de talenten zijn van iemand met een verstandelijke beperking. Dat zorgt ervoor dat mensen met een verstandelijke beperking niet alleen zorg krijgen maar ook voor anderen kunnen zorgen.	

In de kerk worden veel mensen gevraagd om te helpen met hun talenten. Vaak zijn dat talenten die ze hebben geleerd op school of in hun werk.

Maar in de kerk is er minder aandacht voor belichaamde talenten. (talenten die gewoon in je zitten, die bij jouw ervaringen als mens horen).

In het verhaal over Mozes lijkt God hem juist te kiezen om deze talenten.

Deelnemers aan het onderzoek zeiden bijvoorbeeld:

- “Mozes kan goed samenwerken.”
- “Als Mozes er is, voelt God zich niet alleen.”
- “Mozes is goed in luisteren.”
- “God laat door Mozes zien dat mensen met een beperking ook goede leiders kunnen zijn.”

Het is belangrijk dat we in de kerk ook deze talenten serieus nemen.

Dan krijgen mensen met een verstandelijke beperking de ruimte om hun talenten te laten zien.

En mensen zonder beperking kunnen misschien wel hele nieuwe talenten ontdekken

Voor mensen met een beperking is het belangrijk dat ze zichzelf kunnen herkennen in de kerk.

Het helpt als je weet: Mozes had ook een beperking. Dan zie je: de verhalen in de Bijbel gaan ook over mij.

Het is ook fijn als mensen met een beperking zich in elkaar herkennen.

En dat mensen met en zonder beperking elkaar beter begrijpen.

Om dat te bereiken moeten we met elkaar praten. Over wat het betekent om een beperking te hebben. En hoe we daar met elkaar naar kijken.

In de kerk kun je dat goed doen door samen de Bijbel te lezen met een speciale methode. Dat heet: contextuele Bijbelstudie.

Doordat we de Bijbel lezen vanuit de blik van mensen met een beperking, krijgen zij echt de ruimte om te vertellen wat zij belangrijk vinden. Hun mening telt mee.

Mensen met een beperking hebben door hun eigen ervaring soms een andere kijk op dingen die in de kerk worden gezegd. Het is belangrijk dat we in de kerk ook durven luisteren naar die andere ideeën.

Zo werd er in het onderzoek gezegd dat een beperking gewoon bij het leven hoort, ook bij hoe God de wereld heeft gemaakt. Daarom heb je ook in de hemel nog steeds beperkingen.

Een beperking is dan geen foutje, maar hoort bij wie je bent. Het zorgt ervoor dat we allemaal verschillend zijn en dat is belangrijk om van elkaar te kunnen leren.

Het is belangrijk dat andere mensen dit serieus nemen en er ruimte voor maken in de kerk.

Hoofdstuk 1: Inleiding

1.1 Introductie

In dit hoofdstuk wordt de basis gelegd voor deze masterscriptie. De probleemstelling en onderzoeksvragen worden beschreven gevolgd door een beschrijving van de relevantie van dit onderzoek voor de wetenschap en de maatschappij. Twee definities uit de hoofdvragen worden uitgewerkt en er wordt stilgestaan bij de stand van zaken in het onderzoek binnen *disability theology*. Dit hoofdstuk sluit af met een omschrijving van de opbouw van deze scriptie.

1.2 Probleemstelling

In Nederland zijn ongeveer 1.1 miljoen mensen met een verstandelijke beperking,³ dat is 6,4% van de Nederlandse bevolking.⁴ Deze groep mensen komt op allerlei gebieden minder goed mee in onze samenleving. Uit onderzoek blijkt dat de complexiteit van de samenleving en de zelfredzaamheid die van mensen wordt gevraagd niet aansluit bij de talenten van mensen met een verstandelijke beperking. Hierdoor komt de nadruk te liggen op dat wat mensen met een verstandelijke beperking niet (goed) kunnen en niet op hun talenten.⁵

Ook in kerken vinden mensen met een verstandelijke beperking minder goed aansluiting. Dit heeft niet direct te maken met de aandacht die er in lokale kerken is voor mensen met een verstandelijke beperking. Uit onderzoek in Friesland blijkt dat 40% van de kerken zich op allerlei manieren verbinden met deze doelgroep. Er worden speciale kerkdiensten, bijbelstudiegroepen of sociale bijeenkomsten georganiseerd. Bij de organisatie van deze activiteiten zijn veel vrijwilligers betrokken die zich met hart en ziel inzetten. Deze inzet komt echter voornamelijk voort uit een zorgperspectief waarin de vrijwilliger zonder verstandelijke beperking iets wil betekenen voor de mens met een verstandelijke beperking.⁶

Als we willen dat mensen met een verstandelijke beperking volwaardig mee kunnen doen in onze kerken dan spreken we niet over zorgen voor maar over *belonging*.⁷ Bij *belonging* gaat het niet alleen over mee kunnen doen maar over of je ervaart dat je erbij hoort. *Belonging* kan alleen ontstaan als je

³ <https://www.vzinfo.nl/verstandelijke-beperking/leeftijd-en-geslacht>, laatst bezocht op 03-03-2025. Mensen met een IQ tot 85 die niet zelfredzaam zijn en gebruik maken de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking.

⁴ Woittiez, Isolde e.a., *Het aantal mensen met een licht verstandelijke beperking: een schatting* (Sociaal en Cultureel Planbureau, 2019).

⁵ Woittiez e.a., *Zorg beter begrepen: verklaringen voor de groeiende vraag naar zorg voor mensen met een verstandelijke beperking* (Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014).

⁶ André Mulder, *Rapport vooruitzien Kerken en mensen met een verstandelijke beperking in Friesland* (Amsterdam/Ommen, 2023).

⁷ Kelly-Ann Allen, *The Psychology of Belonging, The Psychology of Everything* (Routledge, Taylor & Francis Group, 2021), <https://doi.org/10.4324/9780429327681>.

naast dat je mee mag doen ook serieus wordt genomen en mag meebeslissen.⁸ Door alleen vanuit het perspectief van ‘zorgen voor’ te kijken is er te weinig aandacht voor de talenten die mensen met een verstandelijke beperking kunnen inbrengen in de kerk.

Omdat mensen met een verstandelijke beperking niet volwaardig meedoen in onze kerken en omdat er geen onderzoek is naar de inzet van talenten van mensen met een verstandelijke beperking, weten we niet hoe mensen met een verstandelijke beperking zelf kijken naar hun talenten en hoe deze ingezet kunnen worden in de kerk. Zonder de kennis van mensen met een verstandelijke beperking kan er niet getheologiseerd worden over de inzet van de talenten van alle mensen in de kerk. In dit praktisch theologisch onderzoek kijken we daarom vanuit het perspectief van verstandelijke beperking naar een theologie van samen gemeente zijn waarin talenten van mensen met een verstandelijke beperking volop meedoen. Om dit onderzoek zo inclusief mogelijk uit te voeren en om talenten van mensen met een verstandelijke beperking in te zetten doet een ervaringsdeskundig co-onderzoeker mee in dit onderzoek.

In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van contextuele Bijbelstudie. Dit is een methode om samen de bijbel te lezen waarin een bevrijdend perspectief voor mensen in de marge centraal staat. Een Bijbeltekst wordt gelezen vanuit een bepaalde context waardoor het perspectief van de lezer breder wordt.⁹ In deze scriptie wordt een Bijbelverhaal gelezen vanuit de context van mensen met een verstandelijke beperking. Omdat je alleen samen kerk kunt zijn als iedereen participeert wordt deze contextuele Bijbellesing uitgevoerd met mensen met en zonder verstandelijke beperking.

Als Bijbeltekst zal Exodus 4:10-17 centraal staan. In deze tekst duidt Mozes zichzelf aan als iemand met een spraakbeperking. Door te kijken hoe mensen met en zonder verstandelijke beperking betekenis geven aan deze tekst en door dit te analyseren vanuit *disability theology* hoop ik een bijdrage te leveren aan een theologie van ‘samen kerk zijn’ waarin talenten van mensen met een verstandelijke beperking volop mee kunnen doen.

1.3 Onderzoeksvragen

De vragen die opkomen uit bovenstaande probleemstelling worden in deze scriptie onderzocht. Mijn onderzoeksvraag luidt:

Welke bijdrage levert een contextuele Bijbelinterpretatie van Exodus: 4:10-17 door mensen met en zonder verstandelijke beperking – geduid in het licht van *disability theology* - aan een theologie van

⁸ André Mulder, ‘Erbij horen over snelle auto’s, belonging en de maatschappelijke rol van de geestelijk verzorger’, *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 27, nr. 115 (2024): 52-61.

⁹ Jacobine Gelderloos en Inge Landman, ‘Samen lezen voor verandering: hoe contextueel bijbellesing verbindt en mensen (opnieuw) enthousiast maakt over de Bijbel.’, in *De bijbel in Nederland reflecties over het gebruik van de bijbel in kerk en cultuur* (Nederlands Bijbelgenootschap, 2018).

‘samen kerk zijn’ waarin talenten van mensen met een verstandelijke beperking volop mee kunnen doen?

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden zijn de volgende drie deelvragen geformuleerd:

- Hoe kan Exodus 4:10-17 worden gelezen vanuit traditionele exegese en vanuit *disability theology* en hoe laat zich dat vertalen naar thema’s voor het empirische onderzoek?
- Op welke wijze(n) geven mensen met en zonder verstandelijke beperking betekenis aan een lezing van Exodus 4:10-17 vanuit de context van mensen met een verstandelijke beperking?
- Wat zijn de aandachtspunten voor een theologie van ‘samen kerk zijn’ wanneer we de betekenisgeving van Exodus 4:10-17 door mensen met en zonder verstandelijke beperking combineren met een analyse vanuit *disability theology*?

1.4 Relevantie

In dit praktisch theologisch onderzoek staat het veld van *disability theology* centraal. Ik wil mijn lezers helpen reflecteren op een theologie van samen gemeente zijn waarin talenten van mensen met een verstandelijke beperking worden gezien en ingezet. Het onderzoek draagt op de volgende drie manieren bij aan de wetenschap en aan de kerk.

1. Wie mag er meedoen?

Een telefoontje naar de Protestantse Kerk Nederland toonde aan dat er hoogstwaarschijnlijk geen ambtsdragers met een verstandelijke beperking in Nederland zijn. Ook op andere gebieden in de kerk lijken de talenten van mensen met een verstandelijke beperking niet te worden gezien.¹⁰ Dit onderzoek roept daarom de vraag op wie er mag meedoen. Mogen alleen de talenten van de ‘gezonde/weldenkende’ mens worden ingezet in de kerk?

Deze zelfde vraag wordt ook gesteld aan de Bijbelinterpretatie van Exodus 4:10-17. Welke perspectieven mogen meedoen en wat gebeurt er met het perspectief als mensen met een verstandelijke beperking volop meedoen in Bijbelinterpretatie?

2. Academisch debat over de plaats van mensen met een verstandelijke beperking in de theologie.

In de afgelopen jaren is er veel geschreven binnen het veld van *disability theology*. Binnen deze theologie is ook ruimte voor theologie voor/over mensen met een verstandelijke beperking. Het eigen perspectief van mensen met een verstandelijke beperking blijft echter nog vaak buiten beschouwing. Er is geen onderzoek over hoe mensen met een verstandelijke beperking

¹⁰ Mulder, *Rapport vooruitzien Kerken en mensen met een verstandelijke beperking in Friesland*.

Bijbelteksten ervaren en deze interpreteren vanuit hun eigen ervaring. Dit praktisch theologisch onderzoek beoogt ruimte te maken voor het eigen perspectief van mensen met een verstandelijke beperking binnen de Bijbelinterpretatie van één specifieke tekst. Daarmee denk ik bij te dragen aan het eigen geluid van mensen met een verstandelijke beperking binnen *disability theology*.

3. De maatschappelijke en theologische praktijk van samen kerk zijn

De participatie van mensen met een verstandelijke beperking in dit onderzoek vraagt aandacht voor *belonging*/sociale inclusie van mensen met een verstandelijke beperking in de kerk. Er is nog geen onderzoek naar de inzet van talenten van mensen met een verstandelijke beperking in de kerk.

Een Bijbelverhaal lezen met mensen met een zonder verstandelijke beperking vanuit het perspectief van mensen met een verstandelijke beperking is in het klein 'samen kerk zijn.' Deze scriptie oefent in de praktijk om ruimte te maken voor het perspectief van mensen met een verstandelijke beperking zodat mensen met een verstandelijke beperking volledig kunnen meedoen in samen gemeente zijn.

1.5 Definities

In dit onderzoeksvraag staan de termen verstandelijke beperking en 'samen kerk zijn.' Onderstaande uitleg van deze termen beschrijft de definities die in deze scriptie worden gehanteerd.

Verstandelijke beperking

In de meeste onderzoeken wordt een verstandelijke beperking gedefinieerd door IQ in combinatie met de behoefte aan ondersteuning op conceptueel, sociaal en praktisch vlak.¹¹ In dit onderzoek kijken we met de lens van *disability studies*. Met deze lens wordt een verstandelijke beperking niet gemeten aan de hand van het IQ of ondersteuningsbehoefte omdat dan de afwijking van wat normaal is centraal staat. Binnen *disability studies* staan niet de afwijkingen maar de menselijke verschillen centraal.¹² Er wordt erkent dat er verschillen zijn tussen mensen met en mensen zonder verstandelijke beperking maar deze verschillen definiëren niet wat normaal is en wat afwijkt van normaal. Voor de participanten en de co onderzoeker met een verstandelijke beperking geldt dan ook dat ze zichzelf definiëren als iemand met een beperking.

¹¹ <https://www.vzinfo.nl/verstandelijke-beperking/verantwoording/definities>, laatst bezocht op 14-03-2025.

¹² John W. Creswell en Cheryl N. Poth, *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing among Five Approaches*, Fourth edition (SAGE, 2018), 71.

Samen kerk zijn

Als er in deze scriptie wordt gesproken over een theologie van 'samen kerk zijn,' wordt dit benaderd vanuit *disability theology*. Twee definities zijn leidend als we in deze scriptie spreken over 'samen kerk zijn.' Ten eerste *embodied welcome*, hiervan wordt gesproken als mensen met een beperking ervaren dat het welkom zijn in een kerkgemeenschap niet alleen gaat over woorden of goede bedoelingen maar over belichaamd aanwezig zijn. Mensen met een beperking worden in een kerk verwacht en maken onlosmakelijk deel uit van de gemeenschap. Dit *embodied welcome* kan alleen aanwezig zijn als er sprake is van *cultures of access*, de tweede definitie. Binnen dit begrip worden de normen van een gemeenschap pas bepaald nadat belemmerende obstakels (toegankelijkheid, communicatief, beleidsmatig of sociaal) zijn weggenomen.¹³

1.6 Stand van zaken onderzoek

Deze scriptie bevindt zich binnen het academische veld van *disability theology*. Nancy Eiesland, universitair hoofddocent in de sociologie van de religie, was één van de eerste onderzoekers binnen dit veld. Ze beschrijft haar werk als onderdeel van de bevrijdings- en feministische theologie en zet aan tot politiek actievoeren binnen de mensenrechten beweging voor mensen met een beperking. Eiesland gaat ervan uit dat *disability theology* opkomt vanuit mensen die zelf een beperking hebben.¹⁴

In haar boek *The disabled God* beschrijft Eiesland beperkingen niet vanuit de medische gedachte, waarbij een beperking een individueel probleem is wat opgelost kan worden, maar vanuit de gedachte dat beperkingen sociale constructen zijn. Het gaat er niet om dat mensen met een beperking zich aanpassen aan de samenleving maar dat de structuur van de samenleving wordt voorzien. Het voorzien van deze structuur laat zien dat mensen met een beperking in de marge worden geplaatst en gediscrimineerd.¹⁵

Binnen de christelijke theologie worden beperkingen volgens Eiesland neergezet als een zegen of een zonde. In contrast tegen deze traditionele beelden beschrijft Eiesland God zelf als een God met een beperking. Het opgestane maar beperkte lichaam van Christus beschrijft ze als God in een elektrische rolstoel. Hierdoor zijn mensen met een beperking ook met hun lichamen volledig beeld van God. Het is de taak van de kerk om mensen met een beperking volledig deel uit te laten maken van alle

¹³ Naomi Lawson en Emily Richardson, *At the gates disability, Justice and the churches* (London, 2022), 265-67.

¹⁴ Nancy L. Eiesland, *The disabled God: toward a liberatory theology of disability* (Abingdon Press, 1994), hfdst. 1.

¹⁵ Eiesland, *The disabled God*, hfdst. 3.

onderdelen van het kerkzijn.¹⁶

In haar boek breekt Nancy Eiesland een lans voor een christelijke theologische doordenking van beperkingen, ze beschrijft ook het belang van ervaringen van mensen met een verstandelijke beperking maar houdt deze groep buiten haar onderzoeksveld.¹⁷ De theoloog Stanley Hauerwas is de eerste theoloog die schrijft over mensen met een verstandelijke beperking in relatie tot theologie. Hij is geen ervaringsdeskundige zoals Eiesland en schrijft ook niet vanuit een politieke motivatie maar vanuit een ethische reflectie op wat het is om mens te zijn. Hauerwas zag als gevaar dat mensen met een verstandelijke beperking als minder menselijk worden gezien omdat menselijkheid in de samenleving wordt afgemeten aan rationele en cognitieve kwaliteiten.¹⁸ Hij pleit dan ook voor een ethische reflectie op ons handelen richting kinderen met een beperking waarbij we deze kinderen niet uitsluiten uit de samenleving.¹⁹

Er zijn verschillende theologen die gereflecteerd hebben op het werk van Hauerwas.²⁰ Eén van deze theologen is de Nederlandse theoloog Hans Reinders. Hij beschrijft het werk van Hauerwas als belangrijk voor de reflectie op de waardigheid van alle mensen. Tegelijkertijd ziet hij dat Hauerwas over mensen met een beperking schrijft als mensen die 'anders' zijn. Reinders pleit voor een verdergaande visie op mensen met een verstandelijke beperking. Door met de ogen van God te kijken kun je zien dat mensen met een verstandelijke beperking niet anders zijn dan mensen zonder verstandelijke beperking. Het goede leven van een mens ontstaat door in eenheid met God te leven. Reinders benoemt dit als vriendschap die God met de mens sluit. Het is daarom essentieel dat we als mens deze vriendschap leren ontvangen omdat we door God worden vergeven. Mensen met een verstandelijke beperking kunnen onze leraren zijn wanneer het gaat over het ontvangen en geven van ons vertrouwen.²¹

Vanuit het besef dat mensen met een verstandelijke beperking net zoveel beeld van God zijn als jij en ik en dat mensen met een verstandelijke beperking ook onze leraren kunnen zijn kijken we in deze scriptie naar één Bijbeltekst waarin beperking centraal staat: Exodus 4:10-17. Met de opkomst van *disability theology* is er ook aandacht gekomen voor het lezen van Bijbelteksten vanuit het thema beperking. In 2004 begon er voor het eerst een programma vanuit de Bijbelwetenschap met de naam: *Biblical scholarship and disabilities*. Sindsdien zijn er verschillende boeken en een commentaar

¹⁶ Eiesland, *The disabled God*, hfdst. 5.

¹⁷ Eiesland, *The disabled God*, hfdst. 1.

¹⁸ Stanley Hauerwas e.a., *Truthfulness and Tragedy: Further Investigations in Christian Ethics* (University of Notre Dame Press, 2024), 157-63, <https://doi.org/10.2307/jj.21996045>.

¹⁹ Hauerwas e.a., *Truthfulness and Tragedy*, 169-83.

²⁰ John Swinton, *Critical Reflections on Stanley Hauerwas' Theology of Disability: Disabling Society, Enabling Theology* (Taylor and Francis, 2012).

²¹ Hans S. Reinders, *Receiving the Gift of Friendship: Profound Disability, Theological Anthropology, and Ethics* (William B. Eerdmans Publishing, 2008), 374-79.

verschenen waarin het concept beperking in de Bijbel centraal staat.²² Het eigen perspectief van mensen met een verstandelijke beperking op Bijbelteksten blijft hierin nog achterwege.

Naast het specifieke veld van *disability theology* is er ook literatuur over de relatie tussen mensen met een verstandelijke beperking en inclusie in de kerk. Ook in deze literatuur is een belangrijke rol weggelegd voor de omgang met andersheid en het gevaar om van mensen met een verstandelijke beperking een object te maken.²³

Behalve theologische reflectie zijn er ook naslagwerken die kerken of geloofsgemeenschappen meer praktische handvatten bieden voor sociale inclusie/*belonging*, deze literatuur wordt meestal ondersteund door praktijkverhalen.²⁴ In deze onderzoeken en verhalen blijkt dat de weg naar sociale inclusie geen eenvoudige weg is omdat geloofsgemeenschappen bereid moeten zijn echt te luisteren naar mensen met een verstandelijke beperking en het van daaruit moeten aandurven om theologie en praktijk aan te passen.²⁵

Het samenbrengen van theologie en praktijken waarin mensen met een verstandelijke beperking meedoen wordt geoefend in gemeenschappen waarin sociale inclusie centraal staat. Voorbeelden van die gemeenschappen zijn *L'arche*²⁶ en *Fois et Lumiere*,²⁷ binnen het wetenschappelijke discours komt dit tot uiting in het *institute of theology and disability*.²⁸ Hoewel er steeds meer aandacht is voor *disability theology* en sociale inclusie ontbreekt in bijna al deze onderzoeken het eigen perspectief van mensen met een verstandelijke beperking.²⁹ Deze scriptie hoopt een bijdrage te leveren aan dit eigen perspectief door mensen met een verstandelijke beperking zelf aan het woord te laten over een Bijbeltekst.

²² Sarah J. Melcher e.a., red., *The Bible and disability: a commentary*, Studies in religion, theology, and disability (Baylor University Press, 2017); Saul M. Olyan, *Disability in the Hebrew Bible: Interpreting Mental and Physical Differences* (Cambridge University Press, 2008); Andrew Sloane, 'Cognitive Disability and the Hebrew Bible', *Journal of Disability & Religion* 25, nr. 4 (2021): 412-26, <https://doi.org/10.1080/23312521.2021.1911736>; Amos Yong, *The Bible, Disability, and the Church: A New Vision of the People of God* (Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 2011).

²³ Herman Meininger, red., *Van en voor allen wegwijzers naar een inclusieve geloofsgemeenschap met mensen die een verstandelijke beperking hebben* (Boekencentrum, 2004).

²⁴ Johan Smit, *Zo Gewoon Mogelijk. tien theologische tips voor inclusie*. (Instituut voor Theologie en Sociale Integratie, 2006); Anneloes Steglich-Lentz en Jos van Loon, red., *Geloven in inclusie. Over zingeving en participatie van mensen met een verstandelijke beperking* (Garant, 2012).

²⁵ Koos tamminga, *Receiving the Gifts of every member, ecclesiological Case Study on Inclusion and the church* (Summum Academic, 2000).

²⁶ <https://www.larche.org/>, laatst bezocht op 14-03-2025.

²⁷ <https://www.foietlumiere.org/fr>, laatst bezocht op 14-03-2025.

²⁸ <https://faithanddisability.org/>, laatst bezocht op 14-03-2025.

²⁹ André Mulder en Thijs Tromp, 'Geloofsgemeenschappen en sociale inclusie van mensen met een verstandelijke beperking', *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* 48, nr. 1 (2021): 65-74, <https://doi.org/10.54195/h.11708>.

1.7 Opbouw van de scriptie

Na dit inleidende hoofdstuk waarin de basis van deze scriptie is gelegd, staat in hoofdstuk twee de methode en dataverzameling van deze scriptie centraal. In hoofdstuk drie wordt het normatieve kader uiteengezet door de tekst uit Exodus 4:10-17 te lezen vanuit traditionele exegese en vanuit het perspectief van *disability theology*. Vanuit een deductieve benadering worden vanuit de tekstinterpretatie thema's aangedragen die aan de basis liggen van de codering van het empirisch onderzoek.

Hoofdstuk vier richt zich op het empirisch onderzoek. Hierin staan de stemmen van de onderzoeksdeelnemers centraal. Deze worden gestructureerd aan de hand van de in hoofdstuk drie geselecteerde kernbegrippen. Daarnaast is er vanuit het empirisch materiaal ook ruimte voor een inductieve benadering voor het selecteren van coderingsthema's

In hoofdstuk vijf worden de resultaten van het empirisch onderzoek geanalyseerd vanuit de lens van *disability theology*. Vanuit deze analyse worden aandachtspunten geformuleerd die van betekenis zijn voor een theologie van 'samen kerk zijn' waarin mensen met een beperking volop mee kunnen doen. Hoofdstuk zes, het slothoofdstuk biedt een conclusie van deze scriptie. Ook is er ruimte voor een kritische reflectie op het onderzoek en de gevolgde werkwijze.

Hoofdstuk 2: Methode

2.1 Inleiding

In hoofdstuk één werd de volgende onderzoeksvraag gesteld:

Welke bijdrage levert een contextuele Bijbelinterpretatie van Exodus: 4:10-17 door mensen met en zonder verstandelijke beperking - geduid in het licht van *disability theology* - aan een theologie van 'samen kerk zijn' waarin talenten van mensen met een verstandelijke beperking volop mee kunnen doen?

Deze onderzoeksvraag vraagt naar twee verschillende objecten van onderzoek. Ten eerste vormt de Bijbeltekst onderwerp van studie en ten tweede de interpretatie daarvan door mensen met en zonder verstandelijke beperking. Omdat beide te onderzoeken fenomenen verschillend van aard zijn, heb ik gebruik gemaakt van verschillende methoden van onderzoek. Exegese van Exodus 4:10-17 vanuit een traditionele invalshoek, vanuit *disability theology* en methoden voor sociaal wetenschappelijk empirisch onderzoek.³⁰ Praktisch gesproken breng ik beide met elkaar in verband door te werken met een inhoudsanalyse met behulp van codering en thematisering.³¹

In dit hoofdstuk bespreek ik beide onderzoeksmethodes en leg ik uit hoe ik deze met elkaar in verband heb gebracht met behulp van codering. In paragraaf 2.2 staat het eerste object van onderzoek centraal, de exegese van de Bijbeltekst. In paragraaf 2.3 worden de methoden voor het empirisch onderzoek toegelicht. In paragraaf 2.4 leg ik uit hoe ik dit praktisch heb vormgegeven waarna in paragraaf 2.5 de positionaliteit van de onderzoeker wordt toegelicht. In paragraaf 2.6 worden de analyse en de stappen van de data verzameling besproken. Dit hoofdstuk eindigt in 2.7 met een beschouwing over hoe de kwaliteit van dit onderzoek kan worden gewaarborgd en bespreekt passende kwaliteitscriteria.

³⁰ Hierbij werd eerst deductief te werk gegaan vanuit de Bijbeltekst als normatief kader: op basis van de traditionele exegese en de uitleg vanuit *disability theology* zijn thema's gegenereerd die werden gebruikt als startpunt voor de eerste ronde van coderen en analyseren. Bij deze deductieve analyse was ook ruimte voor een inductieve benadering, waarbij codes geïdentificeerd en gedefinieerd werden vanuit de interviewdata en de data van de focusgroepen als zodanig. Deze werkwijze biedt expliciet ruimte voor de interpretatie van de tekst door anderen dan de onderzoeker zelf; zo kunnen andere dan de vooraf gegenereerde thema's uitgelicht worden. Andrea J. Bingham, 'From Data Management to Actionable Findings: A Five-Phase Process of Qualitative Data Analysis', *International Journal of Qualitative Methods* 22 (oktober 2023): 16094069231183620, <https://doi.org/10.1177/16094069231183620>.

³¹ Johnny Saldaña, *The Coding Manual for Qualitative Researchers*, 2. ed (SAGE Publ, 2013).

2.2 Tekstinterpretatie

De eerste deelvraag van dit onderzoek is:

Hoe kan Exodus 4:10-17 worden gelezen vanuit traditionele exegese en vanuit *disability theology* en hoe laat zich dat vertalen naar thema's voor het empirische onderzoek?

De exegese van Exodus 4:10-17 is opgepakt vanuit twee benaderingen, namelijk vanuit de traditionele exegese en vanuit *disability theology*. De uitkomsten uit deze exegese fungeert als normatief en gedeeltelijk theoretisch kader. De traditionele exegese is een exegese van binnenuit. De klassieke hermeneutiek is een hermeneutiek vanuit de Bijbelse traditie die als het ware 'aan zichzelf genoeg' heeft voor het interpreteren van geschreven tekst. In dit onderzoek werd gebruik gemaakt van vroege joodse bronnen, vroegchristelijke bronnen, bronnen vanuit de reformatie en meer hedendaagse protestantse exegeses³² aangevuld met een tekstuele analyse vanuit het Hebreeuws.³³ Het was de contextuele theologie die de traditionele exegese is gaan bevragen: klopt het wel dat een lezing 'universeel' verondersteld kan worden, ongeacht de omstandigheden van de lezer?³⁴ *Disability theology* is een nadere uitwerking van deze hermeneutische wending, dat het perspectief van personen met een beperking centraal zet. Deze theologie kan alleen worden begrepen vanuit de relatie met traditionele exegese. Het bouwt daarop voort, is ermee in dialoog of zet zich ertegen af. In deze studie werk ik met exegese van de Bijbeltekst die centraal staat vanuit *disability theology*. In tegenstelling tot de traditionele exegese is dit een exegese *van buitenaf*, namelijk vanuit de lezing door mensen met een beperking, gekleurd door hun ervaringen. Hun ervaringen en daaruit volgende interpretaties verrijken de betekenisgeving. Maar hoe kunnen we die, als onderzoeker, leren kennen? Door mensen met een beperking daarop te bevragen. Daarom is er in dit onderzoek voor gekozen om beide vormen van exegese te combineren met sociaalwetenschappelijk onderzoek. De aanpak hiervan wordt beschreven in paragraaf 2.3.

³² De bronnen van de traditionele exegese die in deze scriptie zijn gebruikt zijn zeker niet uitputtend. Daarnaast realiseer ik me dat elke lezing van een Bijbeltekst contextueel is en dat het onderscheid tussen een binnen en buiten perspectief enigszins kunstmatig is. Zie: <https://www.pthu.nl/ccbi/publications/smit-wat-de-bijbel-echt-betekent-oratie-2016.pdf>, laatst bezocht op 15-08-2025.

³³ Voor gebruikte bronnen zie hoofdstuk 3.

³⁴ Lars Bernaerts en Jürgen Pieters, *Hermeneutiek in veelvoud* (Academia press, 2011), 57-74.

2.3 Methodieken

Er liggen verschillende benaderingen en werkwijzen aan de basis van het empirisch onderzoek. Deze worden hier besproken.

Methodiek contextueel Bijbel lezen

In dit praktisch theologisch onderzoek staat contextuele Bijbelinterpretatie als methodiek centraal. Hoewel elke lezing van de bijbel contextueel is wordt bij contextuele Bijbelinterpretatie de context van de gewone lezer als uitgangspunt genomen. Hierdoor worden ongehoorde stemmen gehoord en serieus genomen.³⁵ Deze manier van Bijbellesen is oorspronkelijk ontstaan binnen de bevrijdingstheologie in Zuid-Afrika en Zuid-Amerika. In elke contextuele Bijbellesing staat verandering voor mensen in de marge centraal.³⁶ In dit onderzoek gaat het daarbij om een veranderende blik op mensen met een verstandelijke beperking.

Voor de contextuele Bijbelstudie van Exodus 4:10-17 werden de stappen gevolgd zoals beschreven in de handleiding *op verhaal komen een methode voor contextuele Bijbelstudie*.³⁷ Deze methode is ontwikkeld naar aanleiding van de praktijk van contextueel Bijbellesen in het aardbevingsgebied in Groningen. De methode maakt een heen en weergaande beweging tussen de dagelijkse praktijk en de Bijbeltekst om vervolgens weer terug te keren bij de praktijk.

Hierbij staan drie verschillende stappen centraal. Als eerste gaat het over *zien*: Wat is de context? Wie leven er in de marge? Wie heeft het voor het zeggen? Ten tweede gaat het over *oordelen*. In deze stap wordt de tekst erbij gepakt. Welke personen komen er in de tekst voor? Uit welke structuren bestaat het verhaal? Is er een moment van bevrijding? Wat zegt deze tekst over onze dagelijkse praktijken? Als derde wordt de stap naar het *handelen* genomen. Hoe kunnen we ervoor zorgen dat iedereen mee kan doen? Hoe kunnen we werken aan verandering? Deze drie stappen worden ingebed in een liturgische context.³⁸

Transformative framework en theological action research

In deze scriptie wordt gewerkt vanuit het *transformative framework*, binnen deze benadering wordt ervan uitgegaan dat kennis niet neutraal is en dat alle kennis een weerspiegeling is van de macht en

³⁵ <https://www.theologie.nl/bijbel-en-context-in-nederland/#tve-jump-17a334a300d>, laatst bezocht op 01-03-2025.

³⁶ Gelderloos en Landman, 'Samen lezen voor verandering: hoe contextueel bijbellesen verbindt en mensen (opnieuw) enthousiast maakt over de Bijbel.'

³⁷ Sietske Blok e.a., 'Op verhaal komen een handleiding voor contextueel bijbellesen', kerk in actie, z.d.

³⁸ Gelderloos en Landman, 'Samen lezen voor verandering: hoe contextueel bijbellesen verbindt en mensen (opnieuw) enthousiast maakt over de Bijbel.'

sociale relaties binnen een samenleving. Binnen dit *framework* wordt kennis ontwikkeld om bij te dragen aan het leven van mensen in de marge van de samenleving.³⁹ Het doel van dit onderzoek is dan ook om de stem van mensen uit de marge te laten horen (mensen met een verstandelijke beperking) en om vanuit die stem bij te dragen aan een theologie van 'samen kerk zijn' waarin talenten van mensen met een verstandelijke beperking volop meedoen.

We kunnen de werkwijze in deze scriptie zien als een vorm van *Theological action research* (TAR). Deze manier van onderzoek doen richt zich op transformatie in de praktijk en transformatie in de theologie. Het sluit daarom goed aan bij het *transformative framework*. Betrokkenheid en dialoog met de verschillende stemmen uit de theologie zijn hierin belangrijk.⁴⁰

Watkins beschrijft vier verschillende stemmen van de theologie. De *operant en espoused voice* komen op uit de praktijk. Waarbij de *operant voice* de impliciete theologie is die gevonden kan worden in de praktijken van een groep en de *espoused voice* de theologie die gevonden kan worden in de manier waarop de deelnemers aan een onderzoek spreken over betekenisgeving. De *formal en normative voice* komen op uit de kerk en de theologie. De *normative voice* vertegenwoordigt Bijbelse theologie, liturgie, de geloofsbelijdenis en belijdenisgeschriften. De *formal voice* is de theologie van de theologische wetenschap en inzichten uit andere disciplines.⁴¹

In deze scriptie worden drie van de vier stemmen met elkaar in gesprek gebracht. Allereerst de *normative voice*, deze wordt gevormd door de traditionele en tekstuele uitleg van Exodus 4:10-17.

Ten tweede de *formal voice* deze wordt gevormd door *disability theology* en ten derde, de belangrijkste stem in dit onderzoek, de *espoused voice*, de stem van mensen met en zonder verstandelijke beperking. De *operant voice* wordt in deze scriptie buiten beschouwing gelaten.⁴²

De *espoused voice* wordt onderzocht door contextuele Bijbellesing die fungeert in focusgroepen en in interviews. Zowel de deelnemers met een beperking als de deelnemers zonder beperking zijn vertrouwd met Bijbelteksten. Door te kiezen voor de context van mensen met een verstandelijke beperking brengen we de tekst dicht bij de leefwereld van de deelnemers met een beperking. Ook wordt er gewerkt met eenvoudige taal en zo inclusief mogelijke communicatie. Dit zorgt ervoor dat de deelnemers uit beide groepen op een zo gelijkwaardig mogelijke manier kunnen meedoen aan dit onderzoek.

³⁹ Creswell en Poth, *Qualitative Inquiry & Research Design*, 61.

⁴⁰ Clare Watkins, *Disclosing Church: Generating Ecclesiology through Conversations in Practice*, Explorations in Practical, Pastoral and Empirical Theology (Routledge, 2021), 31.

⁴¹ Watkins, *Disclosing Church*, 39-53.

⁴² Watkins, *Disclosing Church*, 39-51.

2.4 Empirisch onderzoek

De tweede deelvraag ligt aan de basis van het empirisch onderzoek:

Op welke wijze(n) geven mensen met en zonder verstandelijke beperking betekenis aan een lezing van Exodus 4:10-17 vanuit de context van mensen met een verstandelijke beperking.

Om deze deelvraag te beantwoorden is empirisch onderzoek nodig. In deze paragraaf wordt beschreven hoe het empirisch onderzoek werd uitgevoerd. Hiervoor worden achtereenvolgens de volgende onderwerpen besproken. Samenwerken met een co onderzoeker, de uitvoering van het empirisch onderzoek in twee stappen en de positionaliteit van de onderzoeker.

Samenwerken met een co onderzoeker

Omdat ik als onderzoeker van deze masterscriptie zelf geen verstandelijke beperking heb kan ik me nooit geheel verplaatsen in het leven van iemand met een verstandelijke beperking. Daarnaast is het motto van het VN verdrag handicap: 'Niets over ons zonder ons.'⁴³

Om mensen met een verstandelijke beperking volledig te kunnen laten meedoen, om de talenten van mensen met een verstandelijke beperking tot uiting te laten komen en om niets over mensen met een verstandelijke beperking te zeggen zonder deze mensen daar zelf in te betrekken, zal ik samenwerken met een ervaringsdeskundige/co-onderzoeker. Uit onderzoek blijkt dat betrokkenheid vanuit de doelgroep ervoor zorgt dat de dataverzameling beter is.⁴⁴ Daarnaast waarderen co-onderzoekers hun inzet positief omdat het zorgt voor meer zelfvertrouwen, van betekenis zijn en waardering.⁴⁵

In dit onderzoek zal Ilse Peereboom mijn co-onderzoeker zijn. Ik ken Ilse inmiddels zeven jaar vanuit de Ark gemeenschap in Haarlem⁴⁶. Ilse en ik hebben regelmatig gesprekken over wat het betekent om een verstandelijke beperking te hebben. Ilse ervaart dat haar talenten niet altijd worden gezien en ingezet. Zo is Ilse bijvoorbeeld samen met iemand anders voorganger bij de kerkdiensten in De Ark. Ilse ervaart dan dat ze weinig ruimte krijgt om zelf mee te mogen denken over de kerkdienst. Er wordt haar dan alleen gevraagd om een tekst voor te lezen.

⁴³ <https://open.overheid.nl/documenten/6887876c-7427-4352-9a07-f798c9225358/file>, laatst bezocht op 16-08-2025.

⁴⁴ Jo Brett e.a., 'Mapping the Impact of Patient and Public Involvement on Health and Social Care Research: A Systematic Review', *Health Expectations* 17, nr. 5 (2014): 637-50, <https://doi.org/10.1111/j.1369-7625.2012.00795.x>.

⁴⁵ Embregts en Beenakker, 'De waarde van ervaringsdeskundigheid in een adviesraad voor wetenschappelijk onderzoek', *Nederlands tijdschrift voor de zorg aan mensen met een verstandelijke beperking*, nr. 49 (2023): 22-27.

⁴⁶ www.arkhaarlem.nl, laatst bezocht op 14-03-2025.

Vanuit haar eigen ervaring wil Ilse zich graag inzetten om de stem van mensen met een verstandelijke beperking te laten horen. Ilse werkte daarom vanaf half maart t/m half augustus mee aan dit onderzoek. Omdat onderzoek doen werk is, gebruikte Ilse elke week twee uur van haar werktijd om aan het onderzoek mee te werken. Ik heb Ilse elke week bezocht op haar werk om samen te kunnen werken.

Ilse haar rollen en taken zijn vastgelegd met behulp van de participatiematrix⁴⁷ die te vinden is in het contract in de bijlage van dit onderzoeksverslag. Het samenwerken met een co onderzoeker is een spannend proces. Uit onderzoek blijkt dat er zes aandachtspunten^{48 49} zijn om dit proces goed te laten verlopen. Deze zes aandachtspunten en hoe we hiermee om zullen gaan zijn eveneens te vinden in het contract in de bijlage.

Twee stappen van onderzoek

Het empirisch onderzoek werd uitgevoerd in twee stappen. Tijdens de eerste stap stonden twee homogene onderzoeksgroepen centraal waarbij de ene groep als focusgroep werd benaderd en de andere groep individueel met interviews. In beide groepen werd contextuele Bijbellezing als methodiek gebruikt.

De participanten werden geworven in Julianadorp. Hier is een groot instellingsterrein van 's Heeren Loo⁵⁰ voor mensen met een verstandelijke beperking en er is een Protestantse kerk⁵¹ die contacten heeft met de instelling. Via de geestelijk verzorgers van de instelling en via de werkgroep liturgie van de Protestantse kerk werden acht mensen gevraagd om mee te doen aan het onderzoek.

Voorwaarde was dat alle participanten vertrouwd waren met de kerk en met het luisteren naar Bijbelse verhalen.

De vier deelnemers die wonen op woonzorgpark Noorderhaven zijn in de leeftijd van 20 tot 58 jaar en hebben een verstandelijke beperking. Voor deze vier deelnemers werden eerst de persoonlijk begeleiders of wettelijk vertegenwoordigers benaderd. Alle vier de deelnemers zijn trouwe bezoekers van de wekelijkse kerkdienst op het woonzorgpark en vinden het waardevol en leuk om een Bijbelverhaal te lezen of te horen en daarover in gesprek te gaan.

De vier andere deelnemers zijn gemeenteleden van de Ontmoetingskerk in Julianadorp. Ze zijn

⁴⁷ <https://www.kcrutrecht.nl/producten/participatiematrix/>, laatst bezocht op 10-03-2025.

⁴⁸ Sofie Sergeant e.a., 'On the Road Together: Issues Observed in the Process of a Research Duo Working Together in a Long-Term and Intense Collaboration in an Inclusive Research Project', *Social Sciences* 11, nr. 5 (2022): 185, <https://doi.org/10.3390/socsci11050185>.

⁴⁹ De zes voorwaarden zijn: belonging, zelfbewustzijn en het vergroten van competenties, communicatie, het delen van macht, tijd en kwetsbaarheid.

⁵⁰ <https://www.sheerenloo.nl/in-de-buurt/onze-woonzorgparken-wijken/noorderhaven>, laatst bezocht op 14-03-2025.

⁵¹ <https://www.ontmoetingskerkjulianadorp.nl/>, laatst bezocht op 14-03-2025.

tussen de 18 en 80 jaar oud en daarmee qua leeftijd een goede afspiegeling van de kerkelijke gemeente in Julianadorp. Twee van de vier deelnemers zijn ook actief als vrijwilliger bij de kerkdiensten op Noorderhaven.

Wanneer een potentiële deelnemer interesse toonde, werd een informatiebrief toegestuurd met uitleg over het doel en de opzet van het onderzoek⁵² Bij definitieve deelname ontvingen zij een toestemmingsformulier⁵³ dat ondertekend werd door de deelnemers en indien noodzakelijk ook door hun wettelijk vertegenwoordigers. Zowel de informatiebrief als het toestemmingsformulier werden geschreven in eenvoudige taal.

Het onderzoek neemt de ethische richtlijnen van de PThU in acht.⁵⁴ De deelnemers aan de focusgroepen (en hun wettelijk vertegenwoordigers) gaven schriftelijke toestemming om mee te doen. Alle deelnemers werden geïnformeerd over vertrouwelijkheid, de mogelijkheid om je op elk moment te kunnen terugtrekken en de privacy bescherming. De getekende toestemmingsformulieren zijn opgeslagen op de *One Drive* van de PThU van de onderzoeker. Na Afronding van het onderzoek zullen deze formulieren in overleg met de begeleider op een algemene *One Drive* van de PThU worden opgeslagen.⁵⁵

Beide homogene groepen vroegen een verschillende benadering in deze eerste stap van het empirisch onderzoek. In overleg met de co-onderzoeker werd besloten om de contextuele Bijbelstudie met de bewoners van Noorderhaven in eerste instantie individueel uit te voeren. Deze werkwijze maakte het mogelijk om beter aan te sluiten bij de persoonlijke belevings- en betekenis werelden van de deelnemers. Bovendien gaf het de onderzoeker ook een extra mogelijkheid om steeds te kunnen afstemmen of de deelnemer goed begrepen werd.

De individuele Bijbelstudies vonden plaats op woonzorgpark Noorderhaven. Drie van de deelnemers (NH1, NH2 en NH4)⁵⁶ sprak de onderzoeker in het kantoor van de geestelijk verzorger. Eén deelnemer (NH3) ontmoette de onderzoeker in een aparte ruimte op de dagbestedingslocatie. Met de deelnemers van de Ontmoetingskerk (O1, O2, O3, O4) werd de contextuele Bijbelstudie in groepsverband uitgevoerd. Deze bijeenkomst vond plaats in de huiskamer van de voorzitter van de werkgroep raad eredienst. De avond werd gezamenlijk geleid door de onderzoeker en de co-onderzoeker. De opzet van deze contextuele Bijbelstudies en de vragen die werden gesteld staan in

⁵² Zie bijlage 2.

⁵³ Zie bijlage 3.

⁵⁴ <https://www.pthu.nl/over-ptthu/bibliotheek-ptthu/diensten/handreiking-omgaan-met-persoonsgegevens/>,
laatst bezocht op 08-03-2025.

⁵⁵ Zie Bijlage 10, datamanagement plan.

⁵⁶ Afkorting die in deze scriptie gebruikt zal worden voor de deelnemers 1,2,3 en 4 van Noorderhaven.

bijlage 4, de gebruikte picto's voor eenvoudige communicatie in bijlage 5 en de handleiding zoals gebruikt door de onderzoeker en co-onderzoeker in bijlage 6.

Tijdens de tweede stap van het empirisch onderzoek stond de heterogene groep centraal. Tijdens deze gezamenlijke Bijbellesing werden enkele bevindingen uit de eerdere, gescheiden Bijbelstudies teruggekoppeld aan de deelnemers, waarna hun reacties werden verzameld. Deze contextuele Bijbelstudie vond plaats in het gebouw waar ook de kerk van Noorderhaven zich bevindt. Voor de deelnemers van Noorderhaven is dit een vertrouwde en toegankelijke plek, waar zij zelfstandig naartoe konden komen. Vanuit de Ontmoetingskerk was er deze avond één deelnemer ziek waardoor er vier deelnemers van Noorderhaven en drie van de Ontmoetingskerk aanwezig waren. De vragen en de werkwijze voor de contextuele Bijbelstudie in de heterogene groep zijn te vinden in bijlage 7, de gebruikte picto's voor eenvoudige communicatie in bijlage 5 en de handleiding zoals gebruikt door de onderzoeker en de co-onderzoeker in bijlage 8.

2.5 Positionaliteit

Het is binnen empirisch onderzoek belangrijk om transparant te zijn over de positionaliteit van de onderzoeker.⁵⁷ Voor dit onderzoek is het belangrijk om me te realiseren dat mensen met een verstandelijke beperking niet dezelfde kansen hebben als mensen zonder verstandelijke beperking. De mogelijkheden om te studeren, een sociaal netwerk op te bouwen, zelfstandig te reizen of om te kiezen wat voor werk bij je past is veel beperkter voor mensen met een verstandelijke beperking. Ik heb het voorrecht om in mijn leven veel te mogen optrekken met mensen met een verstandelijke beperking. Deze ontmoetingen hebben mij geleerd op een meer relationele manier naar de wereld te kunnen kijken waarin niet uiterlijkheden, macht of prestatie het belangrijkste zijn maar juist (non-verbaal) contact, on-voorwaardelijkheid, uithoudingsvermogen en betrouwbaarheid.

Vanuit mijn katholieke achtergrond en ervaringen met mensen met een verstandelijke beperking heb ik een gevoeligheid voor zintuiglijkheid en non-verbale communicatie ontwikkeld. Deze kunnen mij helpen om de stem van mensen met een verstandelijke beperking beter te verstaan.

Daarnaast vervul ik ook verschillende rollen in dit onderzoek. Allereerst ben ik zowel onderzoeker als facilitator. Ten tweede beschouwen de deelnemers van Noorderhaven mij als hun 'oude' dominee, omdat ik tien jaar als geestelijk verzorger bij 's Heeren Loo heb gewerkt. Voor de deelnemers van de Ontmoetingskerk ben ik bekend als gastvoorganger, terwijl ik voor mijn co-onderzoeker ook als huisgenoot fungeer. Ik realiseer me dat de deelnemers aan dit onderzoek mij in deze rollen zien. Hierdoor ben ik als onderzoeker niet onafhankelijk en ook geen buitenstaander.

⁵⁷ Creswell en Poth, *Qualitative Inquiry & Research Design*, 21,44.

Deze niet onafhankelijke positie kan leiden tot *bias* vanuit de onderzoeker en *respons bias* vanuit de reacties van de deelnemers. Bias kan zorgen voor selectieve waarnemingen of het interpreteren van data die mijn verwachtingen als onderzoeker ondersteunen. Respons bias kan zorgen voor sociaal wenselijke antwoorden.⁵⁸

Ik probeer zo betrouwbaar mogelijk te handelen door eerst via deductie tot thema's voor codering te komen. Andere onderzoekers zouden deze thema's ook in de data kunnen ontdekken. Bovendien worden de resultaten besproken met de co-onderzoeker en wordt in de heterogene focusgroep informatie uit het eerste deel van het onderzoek teruggekoppeld aan de deelnemers. Hierbij wordt gevraagd of de deelnemers zich in deze antwoorden herkennen. Ik realiseer me dat mijn niet onafhankelijke positie vragen kan oproepen over de wetenschappelijke geloofwaardigheid van dit onderzoek.

2.6 Dataconstructie en analyse

Voor het analyseren van de data zijn in dit onderzoek op chronologische volgorde de volgende stappen gezet:

- Exodus 4:10-17 is onderzocht vanuit zowel een traditionele exegese als *disability theology*. Door middel van deductie zijn er uit deze uitleg thema's geselecteerd waarop het empirisch onderzoek gecodeerd kon worden. De thema's waren: Beperking en talent, leiderschap, de mens als instrument van God tegenover wederkerigheid tussen God en mens, menselijke zwakte tegenover een almachtige God, (geïnternaliseerd) validisme, pastoraal model tegenover *allyship*, en ondersteunende technologie.
- De interviews en focusgroep zijn opgenomen. Van deze 5,5 uur aan audio materiaal zijn transcripties gemaakt. Deze transcripties zijn geanonimiseerd en opgeslagen op de beveiligde *OneDrive* van de onderzoeker. Na het onderzoek zullen, in overleg met de begeleider, deze gegevens op een veilige plek binnen de PThU bewaard worden.⁵⁹
- De transcripties zijn twee keer zorgvuldig doorgenomen en gecodeerd op basis van de eerder genoemde thema's. Er is een codeboek aangemaakt met voorbeelden uit de transcripties.⁶⁰
- Tijdens de tweede lezing van de transcripties bleek dat vier codes lastig te onderscheiden waren. Het ging om de codes: Almachtige God, menselijke zwakte, instrumentalisme en wederkerigheid. Deze codes hebben allemaal betrekking op de relatie tussen God en mens. In de antwoorden van de deelnemers liepen deze thema's door elkaar heen, of was het onduidelijk onder welke code het antwoord viel. In overleg met de co onderzoeker is

⁵⁸ Creswell en Poth, *Qualitative Inquiry & Research Design*, 54-55.

⁵⁹ Zie bijlage 10, data management plan.

⁶⁰ Voor codeboek zie Bijlage 9.

besloten om deze categorieën samen te voegen tot één bredere categorie: Relatie tussen God en mens.

- Na de eerste codering met behulp van de thema's vanuit de *normative* en *de formal voice* is een derde lezing van de transcripties uitgevoerd, gericht op een inductieve analyse vanuit de *espoused voice*. Hierbij kwamen drie nieuwe thema's naar voren. Vanuit de deelnemers van Noorderhaven, betekenisgeving van de relatie en identificatie en vanuit de deelnemers van de Ontmoetingskerk, Metaperspectief. De omschrijvingen van deze en de eerder genoemde thema's zijn opgenomen in het codeboek in bijlage 9.
- Het codeboek, inclusief de vele citaten is besproken met de co-onderzoeker. Zij gaf aan de antwoorden van de deelnemers van de Ontmoetingskerk te herkennen vanuit de contextuele Bijbelstudie. De antwoorden van de deelnemers van Noorderhaven waren nieuw voor haar maar met veel van deze antwoorden kon zij zich identificeren. De reacties van de deelnemers van de Ontmoetingskerk riepen bij haar juist vragen op. In gezamenlijk overleg kozen we de belangrijkste thema's om terug te laten komen in de gezamenlijke lezing. De co-onderzoeker gaf aan dat vooral de voorbeelden van het thema validisme indruk op haar hadden gemaakt. De onderzoeker zelf wilde het thema talenten en leiderschap terugkoppelen omdat de talenten van mensen met een beperking belangrijk zijn in dit onderzoek.
- Tijdens de gezamenlijke contextuele Bijbelstudie werden de deelnemers geconfronteerd met de uitspraken die eerder in de homogene groepen waren gedaan over validisme in relatie tot beperking en over talenten in relatie tot leiderschap. Aan de deelnemers werd gevraagd of ze deze uitspraken herkenden en hoe ze het ervarden om de perspectieven uit de andere groep te horen. Vervolgens werd er op basis van deze thema's doorgevraagd.⁶¹
- De gezamenlijke Bijbelstudie werd opgenomen en van de opname werd een transcriptie gemaakt, die vervolgens is gecodeerd. Tijdens het coderingsproces viel het op dat de thema's moeilijk afzonderlijk gecodeerd konden worden. Door het doorvragen ontstonden er betekenisvolle combinaties tussen de verschillende thema's. Deze worden besproken in het resultatenhoofdstuk (Hoofdstuk 4).
- De resultaten van de gezamenlijke Bijbelstudie werden besproken met de co onderzoeker. Zij gaf daarbij aan dat er voorbeelden naar voren kwamen van communicatie die voor de deelnemers met een beperking niet goed verliep, maar ook van communicatie die helpend was bij de gezamenlijke uitwisseling.

⁶¹ Zie vragen en werkwijze tweede contextuele Bijbelstudie bijlage 7.

2.7 Kwaliteit van het onderzoek

Bij kwalitatief onderzoek is het belangrijk om mee te nemen dat het perspectief van de onderzoeker in zekere mate bepalend is voor de uitkomst van onderzoek. Dit omdat de betekenis tot stand komt in de relatie tussen onderzoeker en deelnemer. In deze scriptie gaan we er volgens het constructivistische onderzoek vanuit dat menselijke waarneming, inclusief de interpretatie die daarop volgt, een onlosmakelijk onderdeel is van het construeren van kennis.

Er zijn in deze scriptie verschillende stappen ondernomen om de kwaliteit van het onderzoek te borgen. Deze bespreek ik aan de hand van de vier kwaliteitscriteria die ontwikkeld zijn voor constructivistisch onderzoek: geloofwaardigheid, overdraagbaarheid, afhankelijkheid en 'bevestigbaarheid'.^{62 63}

Geloofwaardigheid (*Credibility*) verwijst naar de mate van afstemming tussen de observaties van de onderzoeker, zijn of haar verslaglegging daarvan en de kijk van de deelnemers op wat onderzocht is. Transcriptie is daarvoor de basis. Maar om geloofwaardigheid te borgen is een 'member check' belangrijk. Dit bestaat uit het voorleggen van de interpretatie door de onderzoeker aan de deelnemers met de vraag of zij zich erin kunnen herkennen. In dit onderzoek is dat gedaan door de uitkomsten van de homogene Bijbelstudies te delen tijdens de Bijbelstudie in de heterogene groep. Daarnaast is steeds aan de co-onderzoeker gevraagd of zij zich herkende in de interpretaties. Ook triangulatie van methoden en bronnen is een basis om de geloofwaardigheid van de uitkomsten van het onderzoek te vergroten. In dit onderzoek is daarom gebruik gemaakt van verschillende bronnen voor traditionele exegese, *disability theology*, interviews en focusgroepen.

Overdraagbaarheid verwijst naar hoe de bevindingen uit een onderzoek van toepassing kunnen zijn voor andere contexten, personen en tijdstippen. Dit kan onder andere door duidelijk te maken dat de casus 'paradigmatisch' is,⁶⁴ waarbij het als basis kan dienen voor gevolgtrekkingen die aanleiding zijn voor verder onderzoek. In dit onderzoek is dat het geval. De geselecteerde deelnemers zijn uniek maar hun centrale kenmerken zijn dat alle deelnemers naar een protestantse kerk gaan, een verstandelijke beperking hebben of bekend zijn met mensen met een beperking en bekend zijn met Bijbelverhalen.

Afhankelijkheid (*dependability*) en 'bevestigbaarheid' (*confirmability*) verwijzen naar de betrouwbaarheid van methodische keuzes die tijdens het onderzoeksproces door de onderzoeker zijn gemaakt en naar transparantie over de eigen rol daarin. Vanwege de interactie tussen de tekst en de onderzoeker en de onderzochte deelnemers en de onderzoeker zal een herhaling van het

⁶² Egon G. Guba en Yvonna S. Lincoln, *Fourth Generation Evaluation*, 13. print (Sage Publ, 2003).

⁶³ Alan Bryman, *Social research methods*, Fifth Edition (Oxford University Press, 2016).

⁶⁴ Bent Flyvbjerg, 'Five Misunderstandings About Case-Study Research', *Qualitative Inquiry* 12, nr. 2 (2006): 307, <https://doi.org/10.1177/1077800405284363>.

onderzoek nooit precies dezelfde resultaten opleveren. Het is juist daarom belangrijk om de gemaakte keuzes goed weer te geven. In dit onderzoek is dat gedaan door het uitschrijven van de verschillende onderzoeks- stappen om deze inzichtelijk te maken. Daarnaast is inzage in de transcripties mogelijk. Op dit moment zijn de transcripties opgeslagen op de beveiligde *OneDrive* van de PThU van de onderzoeker. Na de afronding van deze scriptie zullen de transcripties via de begeleider worden opgeslagen op een niet persoonlijke maar wel beveiligde *OneDrive* van de PThU.⁶⁵

⁶⁵ Zie Bijlage 10, data management plan.

Hoofdstuk 3

Het lezen van Exodus 4:10-17 vanuit een traditionele exegese en vanuit disability theology

In dit hoofdstuk staat Exodus 4:10-17 als tekst centraal. Allereerst wordt toegelicht waarom deze tekst is gekozen als basis voor de contextuele interpretatie. Daarna zal worden onderzocht hoe deze tekst wordt geïnterpreteerd binnen de meer traditionele exegese (*normative voice*) en hoe deze tekst gelezen kan worden vanuit het perspectief van *disability theology* (*formal voice*). Dit vormt het normatieve en theoretische kader voor deze scriptie. Vanuit deze kaders worden via deductie thema's geïdentificeerd voor de codering van het empirisch onderzoek.

3.1 Waarom Exodus 4:10-17?

Er zijn verschillende Bijbelverhalen in de Hebreeuwse Bijbel en het Nieuwe Testament waarin mensen met een beperking voorkomen. Mefiboset is verlamd aan beide benen nadat zijn verzorgster hem had laten vallen,⁶⁶ Jakob loopt mank na zijn worsteling met God,⁶⁷ Eli is zo goed als blind,⁶⁸ Naäman heeft een huidziekte,⁶⁹ een verlamde man wordt door het dak naar beneden getakeld,⁷⁰ Bartimeüs is een blinde bedelaar⁷¹ en een man met psychische problemen woont tussen de graven.⁷²

Bovenstaande opsomming van mensen met een beperking in de Bijbel is verre van volledig. In bijna elk Bijbelboek komen mensen met een beperking voor.⁷³ In veel van deze verhalen worden mensen met een beperking geassocieerd met zwakte, ongeloof, straf of genezing. Dit is zoals er in de tijd en de cultuur van de Bijbelschrijvers werd gekeken naar mensen met een beperking. Vanuit ons huidige wereldbeeld proberen we vaak inclusiever te kijken naar mensen met een beperking. Toch zorgt de uitleg van Bijbelverhalen vaak voor een negatieve duiding van mensen met een beperking of een positieve duiding van mensen zonder beperking, in het geval van genezing.⁷⁴

Genezing door God bij monde van profeten of in de persoon van Jezus, in het hier en nu, of na dit leven kan worden gezien als een hoopvol perspectief. Een einde aan het lijden, herstel van sociale verbondenheid en gezien worden als volwaardig mens. Tegelijkertijd kan het perspectief van genezing

⁶⁶ 2 Samuël 4:4, 2 Samuël 9.

⁶⁷ Genesis 32:25-32.

⁶⁸ 1 Samuel 3:2.

⁶⁹ 2 koningen 5:1-14.

⁷⁰ Marcus 2:1-12.

⁷¹ Marcus 10: 46-52.

⁷² Marcus 5:1-20.

⁷³ Melcher e.a., *The Bible and disability*.

⁷⁴ Olyan, *Disability in the Hebrew Bible*, 6-8.

juist ook beantwoorden aan al bestaand (geïnternaliseerd) validisme⁷⁵. Wanneer je genezen moet worden ben je dus geen volwaardig mens als je leeft met een handicap of beperking.⁷⁶

De mensen met een verstandelijke beperking die in deze scriptie aan het woord komen zijn vaak helemaal niet op zoek naar genezing of behandeling. Wat zij wel zoeken is een kerk⁷⁷ die hen in staat stelt om volwaardig mee te doen. Het hebben van een beperking is vanuit deze visie geen individueel lichamelijk probleem dat vraagt om een diagnose (medisch model) maar een maatschappelijk probleem veroorzaakt door de beperkende mogelijkheden van de kerk om mensen met een beperking volwaardig mee te laten doen (sociaal model).⁷⁸

Om deze beperkende mogelijkheden van de kerk boven tafel te krijgen is het belangrijk om te luisteren naar de stemmen van mensen met een verstandelijke beperking en hun perspectief serieus te nemen. Daarbij vertrekken we vanuit de overtuiging dat zij talenten bezitten die van onmisbare waarde zijn voor de geloofsgemeenschap. Vanuit deze overtuiging is er gekozen voor een Bijbeltekst waarin iemand met een beperking niet wordt gestigmatiseerd, genezen, beschuldigd van zonde, zwakte of ongeloof maar juist voor een tekst waarin iemand met een beperking (Mozes) door God wordt gekozen om leider te worden van het volk van Israël. Door deze tekst centraal te stellen wordt het vanaf het begin van deze scriptie duidelijk dat mensen met een beperking in de ogen van God volwaardige, talentvolle mensen zijn.

In de volgende paragrafen staat de duiding en de exegese van Exodus 4:10-17 vanuit verschillende, voor deze scriptie relevante woorden en woordgroepen centraal. Hier wordt een traditionele exegese⁷⁹ naast een exegese vanuit de *disability theology* gezet om van daaruit te komen tot thema's die worden gebruikt bij de codering van het empirische onderzoek.

3.2 Exodus 4:10, Zwaar van mond en zwaar van tong

*Mozes sprak tot de Ene: Sorry, mijn God,
Ik ben geen man van woorden,
gisteren niet, eergisteren niet,
ook niet nu jij tot je knecht hebt gesproken,*

י וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־יְהוָה בִּי אֲדֹנָי לֹא אִישׁ דְּבָרִים אָנֹכִי
גַם מִתְמוּל גַּם מִשְׁלֵשׁ גַּם מֵאִז דִּבַּרְךָ אֶל־עַבְדְּךָ בִּי
כְבֹד־פָּה וּכְבֹד לְשׁוֹן אָנֹכִי:

⁷⁵ Het begrip validisme wordt later in dit hoofdstuk toegelicht.

⁷⁶ <https://www.theologie.nl/mensen-met-een-beperking-in-de-bijbel-ouderlingenblad/>, laatst bezocht op: 01-08-2025.

⁷⁷ Mensen met een beperking zijn niet alleen op zoek naar een kerk maar ook naar een maatschappij waar ze volop kunnen meedoen. Omdat in deze scriptie de omgeving van de kerk centraal staat kies ik ervoor om hier het woord kerk te noemen.

⁷⁸ Marno Retief en Rantsoa Letšosa, 'Models of disability: A brief overview', *HTS Teologiese Studies / Theological Studies* 74, nr. 1 (2018), <https://doi.org/10.4102/hts.v74i1.4738>.

⁷⁹ Bij een traditionele exegese wordt er in deze scriptie verwezen naar vroege joodse bronnen, vroege christelijke bronnen, bronnen vanuit de reformatie en meer hedendaagse protestantse exegeses.

In Exodus 4:10 zegt Mozes dat hij zijn hele leven al geen man van woorden is. Hij beschrijft zichzelf als כבד dit kun je uit het Hebreeuws vertalen met 'zwaar'⁸¹. Mozes zegt daarmee van zichzelf dat hij zwaar van mond en zwaar van tong is. In de LXX wordt vertaald als: 'Met een stotterende stem en een trage tong.'⁸² De *Vulgaat* vertaalt met: 'Ik ben niet snel van begrip en spreek traag.' In de *NBV* wordt dit vertaald als: 'Ik kan nooit de juiste woorden vinden.' In de *NBV21* staat: 'Ik kan moeilijk uit mijn woorden komen.' In de *Herziene Statenvertaling*: 'Ik spreek onduidelijk en moeizaam.' De *NBG51* vertaalt dichtbij het Hebreeuws met: 'Ik ben zwaar van mond en zwaar van tong.'

Al deze vertalingen maken duidelijk dat er iets aan de hand is met Mozes zijn mond, tong of spraak. Dit wordt ook bevestigd in Exodus 6:12 en 30 waarin Mozes over zichzelf spreekt als iemand met onbesneden⁸³ lippen. Vaak vertaald als ongeschoold en onbekwaam. In de uitleggenschap is er op verschillende manieren betekenis gegeven aan de onbesneden lippen en het zwaar van mond en zwaar van tong zijn. Omdat er heel veel verschillende commentaren zijn geschreven kies ik er in dit vers voor om me te richten op vroege Joodse en christelijke commentaren. Op deze manier hoop ik zo dicht mogelijk bij de vroege interpretatie van deze tekst te komen.

Ten eerste wordt er in verschillende Joodse commentaren ingegaan op Mozes zijn 'zwaar van mond en zwaar van tong' zijn. In *Midrasj Sjemot Rabba* 1:26 wordt een verhaal verteld over Mozes' jeugd. Als Hebreeuwse jongen zou Mozes een bedreiging vormen voor de macht in Egypte, waardoor de Farao besloot hem op de proef te stellen. Mozes kreeg de keuze tussen een schaal met hete kolen en een schaal met goud. Als hij voor het goud zou kiezen, zou dat betekenen dat hij een gevaar was en gedood moest worden. Het verhaal vertelt dat een engel van God Mozes' hand richting de gloeiende kolen leidde. Mozes pakte een kool op en stopte deze in zijn mond, wat resulteerde in een brandwond aan zijn mond en een blijvende spraakstoornis.⁸⁴ Rashi en Rashbam twee belangrijke middeleeuwse Joodse exegeten geven elk een andere

⁸⁰ 10: בְּיִי Beleefdheidspartikel met een ondertoon van smeken om aan te tonen dat iemand hoger in rang staat. Hier vertaalt als sorry, mijn God.

10: Ik kies ervoor om het Tetragrammaton te vertalen met Ene.

10: Letterlijk: niet man woorden ik, Nominale zin, toestand van het subject wordt beschreven. J. P. Lettinga, *Grammatica Van Het Bijbels Hebreeuws and Leerboek Van Het Bijbels Hebreeuws*, 12th Rev. Ed (Brill, 2012), 127.

⁸¹ HALOT, s.v. כבד.

⁸² Cornelis Houtman, *Historical commentary of the old testament Exodus*, Volume 1 (Peeters Publishers, 1993), 404.

⁸³ HALOT, s.v. עָרַל.

⁸⁴ https://www.sefaria.org/Shemot_Rabbah.1.26?lang=bi, laatst bezocht op 24-05-2025.

verklaring. Rashi gaat ervan uit dat Mozes stotterde⁸⁵ terwijl Rashbam ervan uitgaat dat Mozes de Egyptische taal niet goed genoeg beheerste omdat hij uit Egypte wegluchtte voordat hij zijn scholing had afgerond.⁸⁶ Waar Rashi uitgaat van een lichamelijke verklaring spreekt Rashbam van een sociolinguïstisch probleem.

Origenes en Theodoretus twee vroege christelijke theologen geven ook beide een andere verklaring voor Mozes zijn conditie. Origenes gaat ervan uit dat er vanuit menselijk perspectief niets mis was met Mozes zijn spraak. In relatie tot God was zijn eigen spraak echter gebrekkig. Er wordt van Mozes gevraagd om goddelijke wijsheid te spreken, deze wijsheid is niet in menselijke woorden uit te drukken. Dat Mozes dit wel probeert laat zien dat hij heel dichtbij het mysterie van God komt. Mozes probeert in woorden uit te drukken wat eigenlijk niet in woorden uit te drukken is. Mozes is daardoor een voorbeeld voor mensen als het gaat over het afleggen van een spirituele weg.⁸⁷ Theodoretus concludeert dat het stotteren van Mozes alleen bedoeld is om de m en de heiligheid van God te laten zien.⁸⁸

Naast deze vroeg Joodse en Christelijke commentaren deed de Bijbelwetenschapper Tigay taalkundig onderzoek naar de Hebreeuwse termen voor 'zwaar van mond en zwaar van tong' en vergeleek deze met andere teksten uit de Bijbel waar lichaamsdelen worden beschreven als zwaar en met andere Semitische teksten. Hij komt tot de conclusie dat het woord 'zwaar' vaker wordt gebruikt om een fysieke beperking aan te duiden. Hij ziet dat andere verklaringen dan dat Mozes een beperking zou hebben pas op vanaf de middeleeuwen opkomen. Voor die tijd is Mozes zijn 'zwaar van mond' zijn altijd als beperking geïnterpreteerd.⁸⁹

Zoals in bovenstaande tekst beschreven zijn er in vroege commentaren verschillende verklaringen gegeven voor het 'zwaar van mond en zwaar van tong' zijn van Mozes. Binnen deze vroege verklaringen is het zeer legitiem te noemen dat Mozes een spraakbeperking zou hebben gehad. Of het hierbij gaat over stotteren of een ander soort van spraakbeperking is voor deze scriptie niet van belang. We gaan er in deze scriptie vanuit dat Mozes een beperking had en vanwege zijn talenten werd geroepen door God.

⁸⁵ https://www.sefaria.org/Rashi_on_Exodus.4.10.2?lang=bi, laatst bezocht op 24-05-2025.

⁸⁶ https://www.sefaria.org/Rashbam_on_Exodus.4.10.1?lang=bi, laatst bezocht op 24-05-2025.

⁸⁷ Origenes e.a., *Homilies on Genesis and Exodus*, The Fathers of the Church 71 (Catholic Univ. of America Pr, 1982), 248-59.

⁸⁸ Houtman, *Historical commentary of the old testament Exodus*, 404-7.

⁸⁹ Jeffry H. Tigay, "'Heavy of Mouth" and "Heavy of Tongue" on Moses' Speech Difficulty', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 231 (oktober 1978): 57-67, <https://doi.org/10.2307/1356746>.

3.3 Exodus 4:11-12, Wie heeft de mens een mond gegeven?

De Ene sprak tot hem:

wie heeft de mens een mond gegeven,

wie maakt stom, doof, ziende, blind?

Ben ik dat niet de Ene?

Ga dan nu.

Ik, ik zal zijn met je mond

ik zal jou leren het woord dat jij spreken moet.⁹⁰

יֵאָמֵר יְהוָה אֵלָיו מִי שֵׁם פֶּה לָאָדָם אֹי מִי־שׁוֹם
אֵלִים אֹי חֹרֶשׁ אֹי פֶקֶחַ אֹי עֵוֶר הֲלֹא אֲנִכִּי יְהוָה:
יב וְעַתָּה לֵךְ וְאֲנִכִּי אֶהְיֶה עִם־פִּיךָ וְהוֹרִיתִיךָ אֲשֶׁר
תִּדְבֹר:

Exodus 4:11-12 wordt vaak uitgelegd als het grote contrast tussen het vermogen van God en het vermogen van de mens. Wanneer we Exodus 4:11 lezen dan lijkt vooral de grootsheid en de macht van God en de afhankelijkheid van de mens centraal te staan.⁹¹ Dat is ook hoe Calvijn naar deze tekst kijkt. Hij benadert Mozes als een zwak mens die niet genoeg vertrouwen heeft in de voorzienigheid van God. Het is juist God die mensen kiest die zichzelf ongeschikt vinden zodat de macht van God nog duidelijker wordt.⁹² In de benadering van Calvijn staat daarmee instrumentalisme centraal. God gebruikt de ongeschikte Mozes om diens eigen plan te ontvouwen.

Vanuit deze uitleg waarin de mens alleen als instrument van God wordt gezien lijkt het zo te zijn dat God doelbewust beperkingen aan mensen uitdeelt, 'wie maakt stom, doof, ziende, blind.' Om dit beter te kunnen begrijpen is het goed om naar het Hebreeuwse woord שִׁים te kijken. In vers 11 komt dit woord twee keer voor. שִׁים kan in eerste instantie uit het Hebreeuws vertaald worden met: Zetten, plaatsen of instellen, andere vertaalopties zijn: Maken, aanstellen of ordineren.⁹³ In het Nederlands wordt vertaald met maken of geven.⁹⁴

Het woord שִׁים komt op veel plekken in de Hebreeuwse Bijbel voor. Zo wordt het bijvoorbeeld gebruikt voor God die de mens in de Hof van Eden plaatst (Genesis 2:8) maar ook voor Mozes' moeder die hem in het biezen kistje legt (Exodus 2:3) of voor Mozes zelf in Exodus 2:14: 'Wie heeft u tot overste en rechter over ons aangesteld.'⁹⁵

Wanneer het woord שִׁים in verband wordt gebracht met lichaamsdelen dan gaat het vaak letterlijk over het plaatsen van de naam van God op het desbetreffende lichaamsdeel⁹⁶ zoals Kaïn in Genesis

⁹⁰ 11: 'Wie heeft de mens een mond gegeven, wie maakt...' vorm van parallelisme van de werkwoorden שִׁים. Lettinga, *Grammatica Van Het Bijbels Hebreeuws and Leerboek Van Het Bijbels Hebreeuws*, 133-34.

11: Ik, de Ene. Nominale zin in het Nederlands toevoeging van het werkwoord. Lettinga, *Grammatica Van Het Bijbels Hebreeuws and Leerboek Van Het Bijbels Hebreeuws*, 127. 'Ben ik dat niet de Ene', retorische vraag. Lettinga, *Grammatica Van Het Bijbels Hebreeuws and Leerboek Van Het Bijbels Hebreeuws*, 169-70.

⁹¹ Olyan, *Disability in the Hebrew Bible*, 10.

⁹² <https://biblehub.com/commentaries/calvin/exodus/4.htm>, laatst bezocht op 24-05-2025.

⁹³ HALOT, s.v. שִׁים

⁹⁴ Zie: NBV21, NBV, NBG51, Statenvertaling, Willibrordvertaling.

⁹⁵ NBG51.

⁹⁶ Joan E. Taylor, red., *The Body in Biblical, Christian and Jewish Texts*, Library of Second Temple Studies 85 (Bloomsbury, 2014), 1-16, <https://doi.org/10.5040/9780567659149>.

4:15: 'De Here stelde een teken aan Kain, dat niemand, die hem zou aantreffen, hem zou verslaan.'⁹⁷

Het is opvallend dat het woord **שׂוּם** nergens in de Hebreeuwse Bijbel letterlijk verband houdt met het woord scheppen.⁹⁸ In het Nederlands kunnen 'geschapen zijn' en 'gemaakt zijn' door God als synoniem van elkaar worden gebruikt. Het is daarom voor ons eenvoudig om in deze tekst te lezen: 'Wie schiep stom, doof, ziende, blind.' Toch is dat niet wat er staat. Het woord maken moet niet worden gelezen als scheppen maar als dat alle mensen, met wat voor kenmerken dan ook, onderdeel zijn van Gods schepping.

De dichotomieën die in dit vers worden genoemd, worden ook gebruikt als verklaring voor de vele variaties die de schepping kent waarbij er een breed spectrum is tussen bijvoorbeeld ziende en blind.⁹⁹ Dit laat zien dat alle menselijke variaties beeld van God zijn. Het maakt niet uit of we stom, doof, ziende of blind zijn. Voor God zijn alle mensen belangrijk en geschapen naar diens beeld om van daaruit van betekenis te zijn in relatie met God.¹⁰⁰

Aan het begin van deze paragraaf, en in traditionele Bijbeluitleg, wordt Exodus 4:11 vaak gelezen vanuit een instrumenteel perspectief. De mens (Mozes) als instrument van een almachtige God. Wanneer we echter het Hebreeuwse woord **שׂוּם** lezen vanuit het idee dat alle mensen, met hun eigen mogelijkheden en onmogelijkheden, beeld zijn van God dan krijgt Exodus 4:11 een andere betekenis. De tekst gaat dan niet alleen over macht maar juist over de wederkerige relatie tussen God en mens. Mozes wordt met zijn beperking als beeld van God geroepen om leider van het volk te zijn. In die roeping zijn Mozes en God wederzijds afhankelijk van elkaar. Deze zienswijze sluit nauw aan bij de *disability theology*, waar relationele en inclusieve interpretaties tussen God en mens centraal staan.

3.4 Exodus 4:13-14, Stuur toch iemand anders en de boosheid van God

Hij sprak:

Ach, mijn God.

stuur toch iemand die je sturen wilt

וַיֹּאמֶר בִּי אֱלֹהִי שְׁלַח־נָא בִּידְתָּשָׁלַח:

Toen ontvlamde de boosheid van de Ene tegen Mozes.

Hij sprak:

Is niet Aaron, jouw broer, de Leviet?

Ik weet dat hij wel spreken kan.

Hij is al op weg om jou te ontmoeten.

Hij zal jou zien, dat zal zijn hart blij maken.¹⁰¹

וַיִּחַר־אַף יְהוָה בְּמֹשֶׁה וַיֹּאמֶר הֲלֹא אֶהְיֶה אִתְּךָ
הֲלוֹא יָדַעְתִּי כִּי־דַבֵּר יָדְבָר הוּא וְגַם הִנֵּה־הוּא יֵצֵא
לִקְרֹאתְךָ וְרָאֶךָ וְשָׂמַח בְּלִבּוֹ:

⁹⁷ NBG51.

⁹⁸ HALOT, s.v. woordstudie **שׂוּם**

⁹⁹ Melcher e.a., *The Bible and disability*, 49-50.

¹⁰⁰ Hoewel het taalkundig wat ongewoon is maar om verwarring met het woord voor scheppen te voorkomen zou er voor gekozen kunnen worden in het Nederlands het woord maken te vervangen voor het woord aanstellen, zoals in Exodus 2:14. Wie stelt aan wie stom, doof, ziende, blind is.

¹⁰¹ 13: בִּי, tussenwerpsel hier bedoeld als gevoelsuitdrukking. Lettinga, *Grammatica Van Het Bijbels Hebreeuws and Leerboek Van Het Bijbels Hebreeuws*, 126.

Mozes vraagt in vers 13 aan God om iemand anders te sturen. Hij ziet zichzelf niet als capabel voor de taak die God hem geeft. Mozes vraagt dit op een indirecte manier. Hij zegt niet dat God hem niet moet sturen maar dat God iemand anders moet sturen.

Binnen de meer traditionele exegese duidt Calvijn Mozes' zijn vraag om iemand anders te sturen als onzekerheid. Mozes laat hier zijn menselijk zwakte zien. De boosheid van God als reactie op deze menselijke zwakte laat zien dat het altijd beter is om God te gehoorzamen. Calvijn ziet het als de goedheid van God dat zijn boosheid blijft bij een standje.¹⁰² De Bijbelwetenschapper Cornelis Houtman ziet in de boosheid van God ook diens overwinning. God heeft hier het laatste woord, het vervolg met Aäron als Mozes' helper laat zien dat Mozes zich heeft overgegeven aan God.¹⁰³

Binnen de *disability theology* kunnen we Mozes' voorstel om iemand anders te sturen geïnternaliseerd validisme noemen. Validisme is het concept waarbij mensen met een beperking structureel worden benadeeld omdat ze niet voldoen aan de maatstaf van de samenleving. Mensen met een beperking kunnen niet volledig meedoen in de standaard van scholing, werk, relaties, het openbaar vervoer of het begrijpen van dat wat de overheid communiceert. De samenleving vraagt wel van alle mensen en dus ook van mensen met een beperking om aan deze standaard te voldoen. Dit zorgt voor achterstelling en discriminatie.¹⁰⁴

Geïnternaliseerd validisme is het concept waarbij mensen met een beperking de negatieve ideeën over beperkingen uit de samenleving overnemen en gaan belichamen. Omdat beperkingen vrijwel altijd in negatieve termen worden besproken en omdat mensen met een beperking hun hele leven worden geconfronteerd met validistische houdingen, wordt het moeilijk om zichzelf te zien als een volwaardig mens met eigen kwaliteiten en talenten. Hierdoor raakt het validisme geïnternaliseerd, de negatieve oordelen van de buitenwereld worden een deel van het zelfbeeld van mensen met een beperking. Het constant proberen te voldoen aan de maatstaf van de samenleving maakt dat mensen

13: הַ Partikel dat wordt gebruikt wanneer de spreker op een verzoek tegenstand verwacht, vertaald als toch. Lettinga, *Grammatica Van Het Bijbels Hebreeuws and Leerboek Van Het Bijbels Hebreeuws*, 126.

13: 'Stuur toch iemand die je sturen wilt.' Letterlijk staat er 'zend toch, door de hand van wie u zenden wilt.' Een indirecte manier om te zeggen: Zend mij niet. Elliptische constructie omdat het onderwerp 'wie' impliciet blijft, verwijst naar een onbekende derde persoon. Lettinga, *Grammatica Van Het Bijbels Hebreeuws and Leerboek Van Het Bijbels Hebreeuws*, 168.

14: 'Is niet Aaron jouw broer de Leviet?' retorische vraag. Lettinga, *Grammatica Van Het Bijbels Hebreeuws and Leerboek Van Het Bijbels Hebreeuws*, 169-70.

14: Letterlijk vertaalt staat er: 'Ik weet dat hij kan spreken, spreken het woord' Het werkwoord דבר wordt dubbel gebruikt waarschijnlijk om het extra krijgt bij te zetten.

14: 'Hij is al op weg om jou te ontmoeten.' Letterlijk staat er, hij is al uitgegaan. HALOT: s.v. יָצָא.

¹⁰² <https://biblehub.com/commentaries/calvin/exodus/4.htm>, laatst bezocht op 09-08-2025.

¹⁰³ Houtman, *Historical commentary of the old testament Exodus*, 325.

¹⁰⁴ André Mulder, *Gestapeld zinverlies: Zingeving en zingevingsondersteuning van jongeren met licht verstandelijke beperkingen* (University of Groningen Press, 2025), 32, <https://doi.org/10.21827/67a4d41a451f5>.

hun eigen beperking als onwenselijk gaan zien.¹⁰⁵

Dit geïnternaliseerd validisme lijkt op de houding die Mozes aanneemt in dit vers. Als Mozes aan God vraagt om iemand anders te sturen dan is dit de vijfde keer dat Mozes bezwaar maakt tegen God om de leider van het volk van Israël te worden. In Exodus 3:11 vraagt Mozes zich af wie hij is om naar de Farao te gaan. In Exodus 3:13 en 4:1 denkt Mozes dat het volk hem niet zal geloven. In Exodus 4:10 wijst Mozes op zijn spraakbeperking en in dit vers vraagt Mozes om iemand anders te sturen. Uit al deze bezwaren blijkt dat Mozes zichzelf niet als leider ziet.

Zoals eerder besproken gaat deze scriptie uit van de veronderstelling dat Mozes een spraakbeperking heeft. Wanneer we naar Mozes zijn bezwaren kijken vanuit zijn beperking dan lijkt het logisch dat Mozes tegen God zegt dat hij niet geschikt is voor de taak van leider. Wanneer Mozes, zoals veel mensen met een beperking, zijn hele leven geconfronteerd is met validistische normen dan zal Mozes zijn gaan geloven dat hij geen goede spreker is. Dit omdat de norm in de samenleving er waarschijnlijk één is van vloeiend kunnen spreken. Wanneer Mozes daaraan probeert te voldoen zal hij zijn eigen beperking als ongewenst zien.

In vers 14 wordt God boos op Mozes. Wanneer ik deze tekst lees met mijn co-onderzoeker is haar reactie:

‘Wat dom van God dat hij boos wordt op Mozes. Als je al niet zo zeker bent van jezelf, en dat zijn veel mensen met een beperking niet, dan word je nog onzekerder als iemand boos op je wordt. En dan denk je: Wat heb ik verkeerd gedaan?’

Omdat mensen met een verstandelijke beperking centraal staan in deze scriptie. Heb ik bovenstaande reactie opgenomen als de *espoused voice* tussen de *normative* en de *formal voice*. De scherpe reactie van de co-onderzoeker laat zien dat geïnternaliseerd validisme geen boosheid vraagt maar juist positieve bekrachtiging. Het is daarom goed om te kijken naar wat er precies in het Hebreeuws staat. De vertaling ‘toen ontvlamde de boosheid’ bestaat uit twee verschillende Hebreeuwse woorden. Allereerst het werkwoord הָרָה wat zoiets betekent als heet worden¹⁰⁶, zoals we ook in het Nederlands de uitdrukking ‘heet worden van woede kennen.’ Ten tweede het zelfstandig naamwoord נֶאֱרָה wat neus betekent.¹⁰⁷

De neus wordt in de Hebreeuwse Bijbel vaker geassocieerd met boosheid. Als iemand boos wordt dan snuift iemand met diens neus of gaat zwaarder ademen. Het woord נֶאֱרָה wordt daarom ook

¹⁰⁵ Fiona Kumari Campbell, *Contours of Ableism: The Production of Disability and Abledness* (Palgrave Macmillan, 2009), 20-30.

¹⁰⁶ HALOT, s.v. הָרָה.

¹⁰⁷ HALOT, s.v. נֶאֱרָה.

geassocieerd met ademen¹⁰⁸. In de combinatie van het woord נָחַם en נָא gaat het duidelijk om het uiten van boosheid. Deze boosheid hoeft echter niet alleen maar negatief te zijn en gaat ook vaak gepaard met goedaardige reacties.¹⁰⁹ Zo zien we in dit Bijbelgedeelte dat God, nadat hij zijn boosheid heeft geuit, Aäron aanstelt als Mozes' helper.

Gezien bovenstaande uitleg over het geïnternaliseerde validisme van Mozes zou het zelfs vreemd zijn als God niet boos zou worden. Door boos te worden spreekt God het geïnternaliseerde validisme van Mozes tegen. God blijft vertrouwen in Mozes' talenten als leider van het volk. De beschrijving van het snuiven van de neus maakt tastbaar dat het God niet onberoerd laat dat Mozes zijn beperking als ongewenst ziet. Hoewel het boos worden van God pedagogisch misschien niet de juiste insteek is om zelfvertrouwen op te bouwen is het in deze situatie aan God om het geïnternaliseerde validisme van Mozes tegen te spreken. Op deze manier laat God opnieuw zien dat de talenten van mensen met een beperking belangrijk zijn.

In vers 13 en 14 staat een traditionele uitleg van menselijke zwakte in relatie tot de macht van God tegenover een uitleg vanuit *disability theology* waarbij geïnternaliseerd validisme centraal staat.

Vanuit *disability theology* staat niet Mozes zijn zwakte centraal maar Mozes' geïnternaliseerde overtuiging dat hij niet goed genoeg is omdat hij een beperking heeft. De boosheid van God wordt vanuit *disability theology* niet geduid als een bevel tot gehoorzaamheid maar als een boodschap die het geïnternaliseerde validisme van Mozes tegenspreekt.

3.5 Exodus 4:15-16, Aäron, de mond van Mozes

Jij zult tot hem spreken.
je zult hem de woorden in zijn mond leggen,
Ik zal zijn met jouw mond en met zijn mond.
Ik zal jullie leren wat jullie moeten doen.

טו וְדַבַּרְתָּ אֵלָיו וְשָׁמַתְּ אֶת־הַדְּבָרִים בְּפִיו וְאָנֹכִי אֶהְיֶה
עִם־פִּיךָ וְעִם־פִּיהוּ וְהוֹרִיתִי אֶתְכֶם אֶת אֲשֶׁר תַּעֲשׂוּן:

En hij zal voor jou, tot het volk spreken.
En het zal zijn
Hij wordt jouw mond,
en jij zult voor hem tot een God zijn¹¹⁰

טז וְדַבַּר־הוּא לְךָ אֱלֹהִים וְהָיָה הוּא יְהִי־לְךָ לִפֶּה
וְאַתָּה תְהִי־לִּי לֵאלֹהִים:

In vers 15 en 16 wordt de onderlinge relatie en rolverdeling tussen Mozes, God en Aäron verduidelijkt. Binnen de traditionele uitleg is er een discussie of de hulp van Aäron moet worden gezien als straf door God of als hulp van God aan Mozes. Rashi gaat uit van het strafprincipe omdat Mozes zou zijn voorbestemd om stamvader van de priesters te worden. Het is nu Aäron die de

¹⁰⁸ HALOT, s.v. נָחַם.

¹⁰⁹ Deena Grant, *A Prototype Approach to Hate and Anger in the Hebrew Bible*, 1ste dr. (Routledge, 2023), hfdst. 6, <https://doi.org/10.4324/9781003348719>.

¹¹⁰ 15: wordt vaak vertaald als 'Hij zal in jouw plaats het volk toespreken.' Het woord voor mond wordt hier echter gecombineerd met het werkwoord שָׁמַת wat leggen betekent. Mozes zal dus de woorden in de mond van Aaron leggen.

priesterlijke rol vervult terwijl Mozes de rol van profeet krijgt.¹¹¹

Ook Strack gaat ervan uit dat Mozes wordt bestraft, omdat God zijn beperking niet opheft. Cassuto ziet het delen van de macht met Aäron als straf voor Mozes. Andere uitleggers zien de toevoeging van Aäron juist als een geschenk van God aan Mozes, die de moed niet heeft om de leiding zelfstandig op zich te nemen. Weer anderen benadrukken dat Gods reactie op Mozes' bezwaar een waarschuwing is. Dit is de laatste keer dat Mozes tegen God zijn roeping in mag gaan.¹¹²

In bovenstaande traditionele uitleg ligt de nadruk op de tekortkoming van Mozes. De samenwerking met Aäron wordt gezien als noodzakelijk omdat Mozes niet bekwaam genoeg is om het leiderschap alleen te dragen. Deze interpretatie benadrukt de macht van God. Hij straft Mozes, geeft hem een helper, laat zijn beperking niet verdwijnen, en stelt duidelijke grenzen aan zijn tegenspraak. Aäron krijgt de rol van helper.

Vanuit het perspectief van *disability theology* kan de rol van God en Aäron in de traditionele uitleg worden vergeleken met het zogenaamde pastorale model. Dit model gaat uit van een machtsongelijkheid tussen degene die pastoraat verleent en degene die pastoraat ontvangt. Hierbij worden mensen met een beperking object van zorg en liefdadigheid en daarmee afhankelijk van mensen zonder beperking. Binnen de traditionele lezing van Exodus 4:15-16 wordt Mozes gezien als zo'n afhankelijke persoon. Zijn beperking maakt hem ongeschikt voor het leiderschap waardoor hij de hulp van Aäron nodig heeft.¹¹³

Wanneer we deze verzen lezen door de lens van *disability theology* ontstaat een ander beeld. Mozes is niet ondergeschikt aan God of Aäron, maar blijft de centrale leider van het volk. Hij blijft de tussenpersoon tussen God en Aäron. Het is Mozes die Aäron de woorden moet aanreiken. Aäron wordt alleen de mond van Mozes terwijl Mozes voor Aäron zal zijn als God. In plaats van Mozes' beperking weg te nemen, erkent God deze en zoekt hij naar een aanpassing. Aäron ondersteunt Mozes zonder zijn rol te ondermijnen. Deze vorm van samenwerking kan vanuit *disability theology* worden geduid als *allyship*.

De activiste en ervaringsdeskundige Emily Ladau beschrijft *allyship* als het besef dat mensen met een beperking niet gered hoeven te worden maar dat de samenleving zo moet worden ingericht dat rechten, waardigheid en capaciteiten van mensen met een beperking worden erkend. Dit zorgt ervoor dat mensen met een beperking geen object van zorg zijn maar gelijkwaardig aan ieder ander,

¹¹¹ https://www.sefaria.org/Rashi_on_Exodus.4.14.1?lang=bi, laatst bezocht op 09-08-2025.

¹¹² Houtman, *Historical commentary of the old testament Exodus*, 417-18.

¹¹³ Eiesland, *The disabled God*, hfdst. 1.

waarbij degene met een beperking net zo goed zorg of verantwoordelijkheid kan dragen als degene zonder beperking.¹¹⁴

3.6 Exodus 4:17 De staf¹¹⁵

Deze staf moet je in je hand nemen om daarmee de tekenen te doen.¹¹⁶

יָזַק וְאֶת־הַמָּטָה הַזֶּה תִּקַּח בְּיָדְךָ אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה־בּוֹ
אֶת־הָאֵתוֹת:

De LXX heeft een langere tekst bij dit vers. In de LXX staat: ‘De staf die veranderde in een slang’. De LXX laat zo zien dat het om dezelfde staf gaat als de staf in Exodus 4:3.¹¹⁷ In een traditionele uitleg beschrijft Calvijn de staf als instrument van de macht van God. Door de staf maakt God duidelijk dat niet Mozes de leider is maar dat iedereen onder de macht van God staat. Dat de staf een eenvoudige herdersstaf is laat zien dat God geen speciale materialen nodig heeft om zijn macht te kunnen tonen.¹¹⁸

Vanuit *disability theology* beschrijft Julia Belser, rabbijn en zelf lichamelijk beperkt dat ze de staf van Mozes ziet als ondersteunende technologie. Ze beschrijft dat ze lichamelijk rillingen voelt als ze leest dat Mozes de staf op de grond moet gooien (Exodus 4:3). Omdat ze weet hoe belangrijk ondersteunende middelen voor haar zijn en hoe ze hier van afhankelijk is vindt ze het belangrijk om voorzichtig met hulpmiddelen om te gaan.¹¹⁹

3.7 Begrippen voor thematische codering

Op basis van de bovenstaande *normative en formal voice* van Exodus 4:10–17 kunnen we een aantal kernbegrippen selecteren die als uitgangspunt dienen voor de codering van het empirisch materiaal. In Exodus 4:10 werd duidelijk dat er op basis van vroege interpretaties overwegend wordt uitgegaan van een fysieke beperking van Mozes. Daarnaast geeft Origenes een spirituele uitleg. In deze scriptie gaan we er vanuit dat Mozes een beperking heeft en wordt gekozen om Mozes om leider van het volk te zijn, dit zegt iets over de talenten die God in Mozes ziet.

In vers 11 en 12 komt in de traditionele uitleg een instrumentalistische visie naar voren: God gebruikt

¹¹⁴ Emily Ladau, *Demystifying disability: what to know, what to say, and how to be an ally*, First edition (Ten Speed Press, 2021), 141-49.

¹¹⁵ De staf is niet meer teruggekomen in het empirisch onderzoek en speelt in de rest van dit onderzoek dan ook geen rol meer.

¹¹⁶ 17: אָזַק als nota obiecti, aankondiging van het lijdend voorwerp staf. Lettinga, *Grammatica Van Het Bijbels Hebreeuws and Leerboek Van Het Bijbels Hebreeuws*, 49.

17: הַמָּטָה הַזֶּה relatieve bijzin die het doel of de functie van de staf aangeeft. Lettinga, *Grammatica Van Het Bijbels Hebreeuws and Leerboek Van Het Bijbels Hebreeuws*, 173-74.

¹¹⁷ <https://www.septuagint.bible/>, laatst bezocht op 09-08-2025.

¹¹⁸ <https://biblehub.com/commentaries/calvin/exodus/4.htm>, laatst bezocht op 09-08-2025.

¹¹⁹ Watts Belser, Julia, *Loving our own bones rethinking disability in an ableist world* (Hodder & Stoughton, 2023), hfdst. 6.

de ongeschikte Mozes als instrument om Zijn eigen plannen te realiseren. In contrast hiermee biedt *disability theology* een alternatief perspectief, waarbij sprake is van wederkerigheid tussen God en Mozes.

In vers 13 en 14 ligt in klassieke interpretaties de nadruk op menselijke zwakte tegenover een almachtige God. Vanuit *disability theology* komt het concept van geïnternaliseerd validisme naar voren. Het concept waarbij mensen met een beperking de negatieve beelden en normen uit de samenleving overnemen en op zichzelf toepassen. De boosheid van God kan dan gelezen worden als een afwijzing van dit geïnternaliseerde validisme, niet als een uiting van goddelijke dreiging van een almachtige God.

In vers 15 en 16 laat de traditionele uitleg een duidelijke hiërarchie zien die we kunnen duiden met het pastorale model, waarin Mozes als zwak en onbekwaam wordt gezien en afhankelijk is van de hulp (of straf) van Aäron en God. Dit plaatst Mozes in de rol van object van zorg.¹²⁰ *Disability theology* biedt het concept *allyship* als alternatief tegenover het pastorale model. In deze benadering is de samenwerking tussen Mozes, Aäron en God gebaseerd op gelijkwaardigheid en ondersteuning, waarbij Mozes erkend blijft als de centrale leider.

In vers 17 staat de staf centraal. Traditioneel wordt deze gezien als symbool van Gods macht. Vanuit *disability theology* kan de staf worden opgevat als een vorm van ondersteunende technologie. Een hulpmiddel dat Mozes in staat stelt zijn leiderschap te vervullen.

Op basis van deze theologische en exegetische analyse selecteerden we de volgende kernbegrippen voor de codering van het empirisch materiaal:

Beperking en talent, leiderschap, de mens als instrument van God tegenover wederkerigheid tussen God en mens, menselijke zwakte tegenover een almachtige God, (geïnternaliseerd) validisme, pastoraal model tegenover *allyship*, en ondersteunende technologie. Daarnaast blijft er ruimte voor extra categorieën vanuit inductieve analyse.

¹²⁰ Straf kan hier ook worden gezien als een manier van God om voor Mozes te zorgen.

Hoofdstuk 4

Betekenisgeving van mensen met en zonder verstandelijke beperking aan Exodus 4:10-17 vanuit de context van mensen met een verstandelijke beperking

In dit hoofdstuk wordt beschreven welke betekenis de deelnemers van Noorderhaven en de Ontmoetingskerk gaven aan Exodus 4:10-17. Dit gebeurt aan de hand van de kernbegrippen die zijn geselecteerd vanuit de *normative en de formal voice* en aan de hand van de later geselecteerde kernbegrippen vanuit de *espoused voice*.

In paragraaf 4.1 staat de betekenisgeving van de deelnemers van Noorderhaven centraal. In 4.2 de betekenisgeving van de deelnemers van de Ontmoetingskerk. In paragraaf 4.3 wordt de betekenisgeving tijdens de gezamenlijke contextuele Bijbelstudie uitgelicht en in 4.4 worden de verschillen en overeenkomsten in betekenisgeving tussen de deelnemers van Noorderhaven en die van de Ontmoetingskerk beschreven en volgt er een conclusie.

4.1 Betekenisgeving contextuele Bijbelstudie Noorderhaven

De betekenisgeving van de deelnemers van Noorderhaven aan Exodus 4:10-17 werd zowel deductief als inductief geanalyseerd. Beide worden achtereenvolgens besproken.

Betekenisgeving op basis van deductieve analyse

De deelnemers van Noorderhaven spraken op de volgende wijzen over de kernbegrippen vanuit de deductieve analyse er zijn meer voorbeelden opgenomen in het codeboek in bijlage 9. Niet alle kernbegrippen werden door de deelnemers van Noorderhaven besproken.

Kernbegrippen	Betekenisgeving deelnemers Noorderhaven
Beperking	<i>Beperking, dat ben ik, altijd. Het gaat niet weg daarom woon ik hier.</i> ¹²¹ <i>'Dat ik minder kan. Zelf op de grote weg fietsen, zelf wonen.</i> ¹²² <i>'Dat je een beetje moeilijk loopt, dat je in een rolstoel zit, dat je hoofd vol zit.'</i> ¹²³
Talent	<i>'Ik heb heel veel geduld.'</i> ¹²⁴ <i>'Ik ben hulpvaardig, ik ben vrijwilliger in de kerk, altijd als het luchtalarm afgaat'</i> ¹²⁵

¹²¹ NH1.

¹²² NH1.

¹²³ NH2.

¹²⁴ NH4.

¹²⁵ NH2.

	<i>‘Mozes is goed in gebarentaal, in schrijven, in tekenen. Ik kan het ook heel goed want we hebben een doof meisje op de woning. Dan help ik in gebarentaal bijvoorbeeld, lees je bijbel bid elke dag.’¹²⁶</i> <i>‘Mozes is goed in wonderen.’¹²⁷</i>
Leiderschap	<i>‘De baas spelen.’¹²⁸</i> <i>‘Leiderschap dat is dat je iemand begeleidt. Ik laat me begeleiden door de Here Jezus en door mensen.’¹²⁹</i> <i>‘Ik wil geen leider zijn want ik wil niet de baas spelen. Ik ben wel baas van mijzelf maar ik ben niet een ander baas.’¹³⁰</i> <i>‘Ik vind dat best wel leuk een beetje leiding hebben in de kerk. Je krijgt eigenlijk, verantwoordelijkheid heet dat volgens mij.’¹³¹</i> <i>‘Ik kan geen leider zijn ik weet niet hoe dat moet. Ik kan het toch niet worden, ik ben toch..... van beperking.’¹³²</i>
(Geïnternaliseerd) validisme	<i>‘Het was best wel pittig om hierover te praten, af en toe ben ik dan bang dat ik het fout doe, omdat ik niet zo slim ben, ook al weet ik dat ik het niet fout kan doen.’¹³³</i> <i>‘In de gewone kerk in het dorp zijn gewone mensen, normale mensen. Daar doen ze een beetje asociaal dan. Dan kan ik gewoon wat zeggen en sommige mensen luisteren dan niet, ze begrijpen mij niet. Dan voel ik me een beetje bang.’¹³⁴</i> <i>‘Ze kunnen gewoon normaal praten tegen mij, dan denken ze dat ik gehandicapt en zo ben. Dat zeggen ze niet maar dat denken ze wel. Als ze het vragen dan zeg ik het gewoon, dat ik gewoon gehandicapt ben. Dat ik duidelijkheid nodig heb in mijn hoofd. We moeten gewoon echt met elkaar in gesprek gaan en zo.’¹³⁵</i>
Relatie tussen God en mens	<i>‘God is blij als je naar hem luistert, Mozes luistert niet.’¹³⁶</i> <i>‘God is goed in alles, machtig en zooooo groot.’¹³⁷</i> <i>‘God laat mij niet in de steek, nooit.’¹³⁸</i> <i>‘God is bij Mozes daarom is hij nooit alleen. Aaron helpt Mozes om de woorden te vinden. Mozes is goed in luisteren, Aaron is goed in opdrachten uitvoeren en God is goed in verzorging.’¹³⁹</i>

¹²⁶ NH2.

¹²⁷ NH1

¹²⁸ NH2.

¹²⁹ NH3.

¹³⁰ NH2.

¹³¹ NH4.

¹³² NH1.

¹³³ NH4.

¹³⁴ NH2.

¹³⁵ NH2.

¹³⁶ NH1.

¹³⁷ NH1.

¹³⁸ NH1.

¹³⁹ NH3.

De deelnemers van Noorderhaven spreken over de begrippen beperking en talent vanuit hun eigen ervaringsdeskundigheid en in relatie tot Mozes. De beschrijvingen zijn persoonlijk. De benoemde talenten gingen zowel over vaardigheden waar je in kunt groeien als over wie je bent als mens. De deelnemers herkenden hun eigen talenten in de figuren van Mozes en Aäron, of schreven aan hen talenten toe die zij ook bij zichzelf herkenden.

Leiderschap wordt op basis van eigen ervaringen, zowel met positieve als met negatieve eigenschappen verbonden. Daarnaast speelt ook de relatie met God een belangrijke rol in hoe leiderschap wordt begrepen.

Negatieve eigenschappen worden genoemd in de context van de wens om géén leider te zijn.

Positieve eigenschappen daarentegen roepen juist een verlangen op om zelf verantwoordelijkheid te nemen en leiding te geven. Tegelijkertijd benoemen deelnemers hun beperking als een belemmerende factor om daadwerkelijk een leiderschapsrol op zich te nemen.

Dit zien we terug bij het onderwerp (geïnternaliseerd) validisme. Het geïnternaliseerd validisme dat de deelnemers van Noorderhaven ervaren, hangt samen met het gevoel dat er een bepaalde norm of lat aan hen wordt opgelegd. Deze norm heeft bijvoorbeeld betrekking op wat er van iemand verwacht wordt op het gebied van leiderschap of cognitieve vaardigheden. Daarbij maken de deelnemers een duidelijk onderscheid tussen ‘gewone’ of ‘normale’ mensen en mensen met een beperking.

Wanneer de deelnemers van Noorderhaven spreken over hoe mensen zonder beperking naar hen kijken, benoemen zij vormen van validisme. Dit validisme lijkt vooral voort te komen uit het gevoel dat mensen zonder beperking hen anders benaderen of beoordelen. Tijdens het doorvragen bleek dat er weinig open communicatie is tussen mensen met en zonder beperking over wat het betekent om een beperking te hebben. Doordat dit onderwerp vaak onbesproken blijft, voelen de deelnemers zich anders en vaak negatiever beoordeeld dan mensen zonder beperking.

Binnen het thema leiderschap spraken de deelnemers al over de relatie met God, waarbij God werd gezien als leider en begeleider. Daarnaast is God voor de deelnemers van Noorderhaven zowel een gezaghebbende en machtige autoriteit als een baken van onvoorwaardelijkheid en vertrouwen.

Hiermee wordt de relatie tussen God en mensen zowel horizontaal als verticaal gedeut. Vanuit de tekst worden God, Mozes en Aäron beschreven als complementair aan elkaar met ieder hun eigen taken en verantwoordelijkheden waarbij God niet boven Mozes en Aäron staat.

Betekenisgeving op basis van inductieve analyse

Op basis van inductieve analyse werden twee thema's toegevoegd aan de codering.

Kernbegrippen	Betekenisgeving deelnemers Noorderhaven
Betekenisgeving relatie	NH1: <i>'Ik ben steeds met mijn moeder bezig, ik mis je zo mama. Gaan wij bidden? Lieve God dank je voor dat ik hier mag zijn, Blok, mis mama. Vragen aan Jezus, Heilige Geest, Aäron.</i> NH2: <i>'Ik brand een kaarsje voor jou omdat je goed met je opleiding doet.'</i> NH3: <i>'Zeg zullen we nog een bakkie doen.</i> <i>Ik wil bidden dat er een goede plek voor mij komt in de hemel bij juf B. die mij van kleins af aan tot haar dood begeleidt heeft, ze was een soort God voor mij. Of ik ben als Mozes en zij was als Aäron. Ze was eigenlijk drie in één.</i>
Identificatie	<i>'Ik ben gewoon normaal, Mozes dat is eigenlijk iemand met een beperking. Ja, dat is bij mij ook.'</i>¹⁴⁰ <i>'Mozes is dezelfde als ik.'</i>¹⁴¹

De deelnemers van Noorderhaven geven niet alleen betekenis aan de Bijbeltekst maar ook aan de relatie met de onderzoeker. Door een vraag om samen te bidden, door voor de onderzoeker te bidden of door iets uit het persoonlijke leven te delen. Het initiatief voor deze wederkerigheid lag steeds bij de deelnemers van Noorderhaven.

Daarnaast identificeerden de deelnemers van Noorderhaven zich uit eigen beweging¹⁴² met de personages in de Bijbeltekst. Wanneer de deelnemers zich realiseerden dat Mozes ook een beperking heeft werd het spreken over de eigen beperking eenvoudiger. De beschrijving van Mozes leek een drempel weg te nemen.

4.2 Betekenisgeving contextuele Bijbelstudie Ontmoetingskerk

De betekenisgeving van de deelnemers van de Ontmoetingskerk aan Exodus 4:10-17 is eveneens zowel deductief als inductief geanalyseerd. Beide worden achtereenvolgens besproken.

Betekenisgeving op basis van deductieve analyse

De deelnemers van de Ontmoetingskerk spraken op de volgende wijzen over de kernbegrippen vanuit de deductieve analyse, er zijn meer voorbeelden opgenomen in het codeboek in bijlage 9. Niet alle kernbegrippen werden door de deelnemers van de Ontmoetingskerk besproken.

¹⁴⁰ NH2.

¹⁴¹ NH1.

¹⁴² Er werd ook een vraag gesteld naar identificatie maar de identificatie die hier wordt beschreven werd los van deze vraag meerdere malen benoemd.

Kernbegrippen	Betekenisgeving deelnemers Ontmoetingskerk
Beperking	<i>'Worden als een kind'</i>¹⁴³ <i>'Onbegrepen zijn'</i>¹⁴⁴ <i>'Meer tijd nodig hebben.'</i>¹⁴⁵
Talent	<i>'Mozes gaat niet over zijn eigen grens'</i>¹⁴⁶ <i>'Mozes is trouw aan zijn broer.'</i>¹⁴⁷
Leiderschap	<i>'Leiding nemen heeft met talenten en gaven te maken die moeten door de gemeente erkend zijn en dat is bij voorkeur niet voor mensen met een verstandelijke beperking, die moet je in bescherming nemen, leider zijn is een onbeschermd functie.'</i>¹⁴⁸ <i>'Ik zou zelf ook geen leiding willen nemen in een kerkdienst dat is een hele zware opgave.'</i>¹⁴⁹ <i>'Ik denk dat mensen met een verstandelijke beperking wel leiding kunnen krijgen net als dat we kinderen vragen iets voor te lezen in de kerkdienst.'</i>¹⁵⁰ <i>'Ik ben wel benieuwd wat er zou gebeuren als we zouden vragen of iemand met een verstandelijke beperking de leiding wil nemen in onze kerk. Misschien denken we wel te snel dat het te ingewikkeld is.'</i>¹⁵¹
(Geïnternaliseerd) validisme	<i>'Eigenlijk zijn we allemaal een beetje beperkt.'</i>¹⁵² <i>'Ik denk dat we als gemeente best wel openstaan voor mensen met een beperking. Je moet ze gewoon als volwaardig persoon zien, of het nou iemand met een beperking is of een kind.'</i>¹⁵³ <i>'Beperkt zijn heeft ook met verwachtingen te maken, waar vind je dat mensen aan moeten voldoen.'</i>¹⁵⁴ <i>'Hier in het dorp zijn mensen met een beperking heel zichtbaar dat helpt om met deze mensen om te gaan.'</i>¹⁵⁵
Relatie tussen God en mens	<i>'Mozes en God voelen zich allebei onbegrepen.'</i>¹⁵⁶

¹⁴³ O3

¹⁴⁴ O2

¹⁴⁵ O4

¹⁴⁶ O1

¹⁴⁷ O4

¹⁴⁸ O3.

¹⁴⁹ O2.

¹⁵⁰ O4.

¹⁵¹ O2.

¹⁵² O1.

¹⁵³ O3.

¹⁵⁴ O4.

¹⁵⁵ O2.

¹⁵⁶ O2.

Pastoraal model en Allyship	<i>'Ik denk dat ik op Aäron lijk, helpen dat is ook mijn werk.'</i>¹⁵⁷ <i>'Omdat ik inderdaad ook graag mensen wil helpen, ook mensen met een verstandelijke beperking.'</i>¹⁵⁸ <i>'Ik wil graag op Aäron lijken want ik wil dienstbaar zijn richting de samenleving of naar anderen.'</i>¹⁵⁹ <i>'In onze hele maatschappij moet alles zo efficiënt mogelijk. Het stukje eigenbelang staat heel erg voorop. Maar daar gaat het helemaal niet om. De mensen op Noorderhaven leren mij gemeenschap, dat is wat anders dan individualisme.'</i>¹⁶⁰ <i>'Leiding geven doe ik graag samen, iedereen is goed in iets anders en zo kun je elkaar versterken.'</i>¹⁶¹
-----------------------------	---

De deelnemers van de Ontmoetingskerk spreken vanuit hun eigen ervaringen over waar ze aan denken bij talenten en mensen met een verstandelijke beperking. De talenten van Mozes die worden genoemd zijn vooral innerlijke kwaliteiten. Daarnaast worden er kwaliteiten van mensen met een verstandelijke beperking genoemd, is er bewustzijn van sociale uitsluiting en een kritische houding ten opzichte van definities en labels. De kwaliteiten van mensen met een verstandelijke beperking die gewaardeerd worden kunnen ook bijdragen aan validisme.

Er worden dan ook verschillende voorbeelden genoemd waarin validisme zichtbaar is. De uitspraak dat we allemaal een beetje beperkt zijn, lijkt een gevoel van gelijkheid te scheppen. Toch bevat deze een validistische ondertoon omdat het de verschillen tussen mensen met en zonder beperking bagatelliseert. Door het vergelijken van mensen met een verstandelijke beperking met kinderen wordt onbewust de volwassenheid van mensen met een beperking ontkend. Hierdoor komen ze in een ondergeschikte positie. Er is ook een kritische houding ten opzichte van validisme zichtbaar. Zo wordt er erkenning gegeven aan het feit dat onze beelden van beperking sociaal worden gevormd. Leiderschap zien de meeste deelnemers van de Ontmoetingskerk als een belangrijke en zware verantwoordelijkheid die niet voor iedereen is weggelegd. Voor zowel mensen met een beperking als voor mensen zonder beperking is leiding geven niet eenvoudig. Binnen de kerk verbinden de meeste deelnemers leiderschap direct aan de eredienst. Terwijl één van de deelnemers mensen met een beperking wil beschermen (pastoraal model), vraagt een ander zich juist af of zij niet te weinig ruimte krijgen om leiding te nemen (*allyship*).

Dit onderscheid tussen het pastorale model en *allyship* komt vaker naar voren in de transcriptie. De

¹⁵⁷ O3.

¹⁵⁸ O4.

¹⁵⁹ O1.

¹⁶⁰ O1.

¹⁶¹ O3.

deelnemers van de Ontmoetingskerk identificeren zich graag met *Aäron* omdat ze anderen graag helpen. Vanuit het pastorale model is dit helpen éénrichtingsverkeer, waarbij mensen zonder verstandelijke beperking de mensen met een beperking helpen. Hierdoor ontstaat er weinig ruimte voor wederkerigheid. Die wederkerigheid komt wel naar voren in uitspraken die aansluiten bij *allyship*. Er wordt benadrukt dat mensen met een verstandelijke beperking ook een belangrijke bijdrage hebben in de relatie met de ander.

Als laatste spraken de deelnemers van de Ontmoetingskerk over de relatie tussen God en mens. Hierin staat aan de ene kant wederkerigheid centraal en aan de andere kant de vraag of er wel wederkerigheid mogelijk is tussen God en mens.

Betekenisgeving op basis van inductieve analyse

Op basis van inductieve analyse werd het thema metaperspectief toegevoegd door de deelnemers van de Ontmoetingskerk.

Kernbegrippen	Betekenisgeving deelnemers Ontmoetingskerk
Metaperspectief	Over beperking: Ik vind het een heel ruim begrip. We hebben als mensen een grens gelegd tussen verstandelijke beperking en niet verstandelijk beperkt. Dat is eigenlijk een heel groot grijs gebied.¹⁶² Ik vind het wel heel erg mooi om dit verhaal zo te lezen, ik heb eigenlijk nooit zo tegen Mozes als iemand met een beperking aangekeken.¹⁶³

Met het thema metaperspectief worden alle waarnemingen bedoeld waarbij de deelnemers boven de situatie gaan staan zonder dat eigen emoties daarin een rol spelen. Ze kijken als het ware met een afstandje naar de besproken fenomenen. Dit metaperspectief viel op in de data van de deelnemers van de Ontmoetingskerk.

4.3 Betekenisgeving tijdens de gezamenlijke contextuele Bijbelstudie

Ook voor de analyse van de gezamenlijke Bijbelstudie maakten we gebruik van de kernbegrippen zoals beschreven in hoofdstuk drie. Omdat de verschillende thema's tijdens dit gesprek meer door elkaar liepen dan in de eerdere bijeenkomsten, worden in deze analyse verschillende kernbegrippen met elkaar gecombineerd. In deze paragraaf worden alleen de belangrijkste inzichten gedeeld waarbij de thema's waar verder op gereflecteerd is en de dialoog tussen de deelnemers van Noorderhaven en die van de Ontmoetingskerk centraal staat. Om duidelijk te maken wie er spreekt staan de codes voor

¹⁶² O4.

¹⁶³ O2.

Noorderhaven (NH) en Ontmoetingskerk (O) voor de citaten.

Kernbegrippen	Gezamenlijke betekenisgeving
<i>Beperking en validisme</i>	<i>'NH3: Ik heb een beperking, die heb ik al mijn hele leven en als ik doodga dan heb ik die nog en daar sta ik in de hemel ook weer mee op'</i> <i>'O3: 'In de hemel kan het misschien ook anders zijn.'</i> <i>'NH3: 'Dan is het misschien een klein beetje minder die beperking.'</i> <i>'Co-onderzoeker: Waarom worden mensen met een verstandelijke beperking met kinderen vergeleken?'</i> <i>NH2: 'Ik ben gewoon volwassen.'</i> <i>NH1: 'Ik ben wel een kind van mijn moeder. Ik ben nu allebei een kind van mijn moeder en volwassen. Als andere mensen mij een kind noemen dan zeg ik dat ik een kind van mijn moeder ben.'</i> <i>NH2: 'Ik zeg dan gewoon, ik ben geen kind meer, ik ben al 32.'</i> <i>O1: 'Daarmee bedoelen we niet dat we jullie als kinderen beschouwen maar juist dat het lekker open en eerlijk gezegd wordt. Dat waarderen we wel, dat hebben mensen zonder een beperking een stuk minder. Het is niet wat we mensen met een beperking als kind zien maar dat we zelf misschien een beetje terugverlangen naar een tijd waarin wij ook zo open en puur waren.'</i> <i>O2: 'Ik schrik ervan dat mensen met een beperking denken dat er anders naar hun gekeken wordt door mensen zonder beperking, dat zou ik eigenlijk niet zo willen uitstralen zeg maar.'</i> <i>NH2: 'Het is goed dat je dat zegt dan kunnen we erover praten.'</i>
De relatie tussen God en mens en validisme	<i>'NH1: Ik vind dat God het goed doet door Mozes uit te kiezen en Aaron. Dat vind ik een slim plannetje van God.'</i> <i>O1: Ja dat zeg je mooi het gaat om een stukje acceptatie. God had de beperking van Mozes ook kunnen opheffen maar dat doet hij bewust niet. Hij accepteert de beperking en zorgt ervoor dat ze het samen kunnen doen, met z'n drieën. God zegt dus eigenlijk: 'Je bent goed zoals je bent.'</i>
Allyship en leiderschap	<i>'NH4: God wil laten zien dat mensen met een beperking ook goede leiders kunnen zijn. Dat we bijvoorbeeld meer gebarentaal in de kerk moeten hebben.'</i> <i>O4: 'Ja inderdaad dat er ook andere manieren van communiceren zijn en dat mensen met een beperking die aan ons kunnen leren.'</i> <i>O1: 'Misschien moeten we wel net zoals God een beetje meer vertrouwen hebben in mensen met een beperking.'</i>

	NH4: <i>'Ik moet ook meer vertrouwen hebben in mezelf maar misschien met de juiste hulp gaat het wel lukken.'</i> O2: <i>'Ik heb ook weleens hulp nodig als ik de leiding moet nemen, dan vraag ik mensen om raad.'</i> NH1: <i>'Huh, jij ook beperking? Dat is een vraagje.'</i> O2: <i>'Ik heb geen verstandelijke beperking maar ik weet ook niet alles dus in die zin ben ik ook beperkt.'</i> NH1: <i>'God houdt van jou hoor.'</i> O1: <i>'Ik wil bidden voor mijn zus omdat ze door een moeilijke tijd gaat.'</i> NH2: <i>'Bidden voor mama, papa, opa en oma in de hemel.'</i> NH4: <i>'Zal ik dan het onze vader bidden? Na het bidden: Zo, nu was ik een leider.'</i>
--	---

Als eerste komen de thema's validisme en beperking samen. In de eerste twee voorbeelden lukt het niet om echt verbinding te maken tussen de deelnemers van Noorderhaven en die van de Ontmoetingskerk. In beide voorbeelden leidt een goedbedoelde reactie van iemand van de Ontmoetingskerk tot een subtiele bevestiging van validisme.

In het eerste voorbeeld wordt gesproken over een norm waarin het uiteindelijk beter zou zijn als beperkingen zouden verdwijnen. Voor de deelnemer van Noorderhaven is zijn beperking onderdeel van zijn identiteit en niet iets wat afwijkt. Door de norm waarin een hemel zonder beperkingen beter zou zijn worden beperkingen juist gezien als afwijking.

In het tweede voorbeeld zien we dat wat door de Co-onderzoeker en door één van de deelnemers van Noorderhaven als validisme wordt ervaren door een andere deelnemer van Noorderhaven meer beeldend wordt opgevat: *'Ik ben een kind van mijn moeder.'* De deelnemer van de Ontmoetingskerk probeert uit te leggen waarom het woord kind is gekozen. Dit zorgt er echter voor dat het geïdealiseerde beeld van kinderen bevestigd wordt, hierdoor wordt de volwassenheid van de deelnemers van Noorderhaven ontkend.

In het derde voorbeeld ontstaat er wel verbinding, omdat de inbreng van de deelnemers van Noorderhaven serieus wordt genomen. Er wordt geen andere norm opgelegd, maar juist begrip getoond. De deelnemer van Noorderhaven duidt aan dat dit helpend is voor het gesprek.

Validisme komt ook terug wanneer er gesproken wordt over de relatie tussen God en mens. Hoewel de uitspraak over acceptatie ondersteunend bedoeld is komt er subtiel validisme naar voren. De suggestie dat God de beperking had kunnen opheffen gaat ervan uit dat dit logischer of wenselijker zou zijn geweest. Dat de beperking blijft bestaan wordt geduid als les in acceptatie. Hiermee wordt indirect bevestigd dat een beperking een tekortkoming is die geaccepteerd moet worden in plaats van onderdeel van iemands identiteit.

Ook het thema *allyship* en leiderschap wordt door de deelnemers van Noorderhaven en van de Ontmoetingskerk besproken. In het eerste voorbeeld worden de capaciteiten van mensen met een beperking erkend. Ook is er bij de deelnemer van de Ontmoetingskerk sprake van zelfreflectie over eigen validisme: *‘Misschien moeten we meer vertrouwen hebben in mensen met een beperking.’*

Hierdoor ondersteund de deelnemer zonder te overheersen of te herinterpreteren.

In het tweede voorbeeld wordt er door de deelnemer van de Ontmoetingskerk eigen kwetsbaarheid gedeeld. Dit gebeurt zonder dat de deelnemer van Noorderhaven wordt overschaduwd. De deelnemer van de Ontmoetingskerk zegt niet dat zij ook een beperking heeft maar dat ze op sommige gebieden beperkt is. Hierdoor blijft het verschil tussen mensen met een beperking en mensen zonder beperking bestaan en wordt er tegelijkertijd voor de deelnemer van Noorderhaven een nieuw perspectief toegevoegd. De deelnemer van Noorderhaven reageert hier vanuit belichaamde ervaringskennis op door te zeggen: ‘God houdt van jou hoor.’ Ze maakt hier duidelijk dat ze erin gelooft dat God kwetsbaarheden zal omarmen.

4.4 Vergelijking en Conclusie

Het is ingewikkeld om uit het rijke empirische materiaal een beknopte samenvatting te maken. Er bestaat een kans dat deze conclusie onbedoeld generaliseerd. Door de deelnemers van Noorderhaven en de deelnemers van de Ontmoetingskerk te scheiden in verschillende groepen is meer zicht gekregen op de verschillende reacties. Tegelijkertijd is het ook een kunstmatige scheiding die ervoor kan zorgen dat de deelnemers meer als groep dan als individu worden gezien. Het is belangrijk om dit mee te nemen tijdens het lezen van de conclusie.

Over het algemeen spreken de deelnemers van Noorderhaven vooral vanuit hun eigen belichaamde ervaring. Hierdoor zijn hun bijdragen persoonlijk, concreet, relationeel en direct verbonden met het dagelijks leven en het geloof. De deelnemers van de Ontmoetingskerk nemen vaker een reflectieve of beschouwende houding aan. Dit is terug te zien in de inductieve codes die vanuit inductieve analyse werden toegevoegd.

Het thema leiderschap werd door beide groepen gewichtig opgenomen. Daarnaast werd leiderschap direct verbonden aan de eredienst. De deelnemers van de Ontmoetingskerk legden veel nadruk op geschiktheid wanneer het over leiderschap gaat. De deelnemers van Noorderhaven koppelden leiderschap vaker aan geloofsbeleving en legden nadruk op gelijkwaardigheid. Bij het beschrijven van de eigen capaciteiten aangaande leiderschap speelde geïnternaliseerd validisme een belangrijke rol. Tijdens de gezamenlijke Bijbelstudie ontstond er een gelijkwaardige verbinding wanneer er ruimte werd geboden voor leiderschap van mensen met een beperking.

In de gegeven antwoorden toonden beide groepen erkenning voor de impact van een verstandelijke

beperking. Bij de deelnemers van de Ontmoetingskerk is er in het spreken over beperkingen soms sprake van (subtiel) validisme, bijvoorbeeld door idealisering (puurheid, kind zijn) of het onbedoeld bevestigen van normen die het hebben van een beperking als een tekort voorstellen. Tegelijkertijd tonen de deelnemers van de Ontmoetingskerk ook bewustzijn van validisme en zijn ze bereid tot zelfreflectie.

Hoofdstuk 5

Aandachtspunten voor een theologie van samen kerk zijn vanuit de betekenisgeving van Exodus 4:10-17 door mensen met en zonder verstandelijke beperking en een analyse vanuit disability theology

In het laatste inhoudelijk hoofdstuk van deze scriptie brengen we de *formal voice* samen met de *espoused voice* om zo te komen tot aandachtspunten voor een theologie van 'samen kerk zijn' zoals besproken in hoofdstuk één.

Allereerst wordt in paragraaf 4.1 benadrukt dat een theologie van 'samen kerk zijn' oog moet hebben voor validisme. Vervolgens wordt in 4.2 beschreven dat 'samen kerk zijn' verder gaat dan alleen een pastoraal model waarin mensen met een beperking vooral als zorgontvangers worden gezien. In paragraaf 4.3 staat een veranderend perspectief op leiderschap centraal. Paragraaf 4.4 legt de nadruk op het belang van identificatie en spiegelfiguren. En tot slot stelt paragraaf 4.5 dat bestaande theologische concepten bevraagd moeten durven worden door mensen met een beperking.

5.1 Oog hebben voor validisme

In hoofdstuk drie werd validisme beschreven als het systeem waarbij mensen met een beperking structureel worden benadeeld, omdat zij niet voldoen aan de gangbare normen en verwachtingen van de samenleving. Geïnternaliseerd validisme ontstaat wanneer mensen met een beperking de negatieve beelden en vooroordelen uit de samenleving over beperkingen overnemen en deze in zichzelf gaan herkennen. De negatieve oordelen van buitenaf worden dan onderdeel van het zelfbeeld. Het voortdurende streven om aan de maatschappelijke standaard te voldoen, zorgt er vaak voor dat mensen hun eigen beperking als iets slechts of ongewenst gaan ervaren.

Dit (geïnternaliseerd) validisme zagen we terugkomen in het empirisch onderzoek. De deelnemers van de Ontmoetingskerk lieten validisme zien in hun antwoorden. Een beperking werd onbedoeld geïdealiseerd, gezien als een tekort, onzichtbaar gemaakt, beschermd of gestigmatiseerd. De deelnemers van Noorderhaven lieten net als Mozes geïnternaliseerd validisme zien. Dit is verbonden met het gevoel dat er bepaalde standaarden of eisen aan hen worden gesteld. Deze verwachtingen gaan bijvoorbeeld over wat iemand zou moeten kunnen op het gebied van leiderschap of denkvermogen. Hierbij onderscheiden de deelnemers duidelijk tussen 'gewone' of 'normale' mensen en mensen met een beperking waarbij ze zichzelf identificeren als iemand met een beperking en daardoor als iemand die minder kan of minder belangrijk is.

De aanwezigheid van passief validisme in onze samenleving wordt bevestigd door onderzoek. Er bestaat een diepgewortelde, onzichtbare en alledaagse overtuiging dat beperkingen negatief zijn en

er daarom beter niet kunnen zijn. Deze overtuiging is ook zichtbaar bij thema's als racisme en seksisme. Door deze overtuiging wordt 'niet beperkt zijn' de norm waardoor er weinig ruimte overblijft voor het waarderen van de diversiteit van mens zijn. De 'niet beperkte' norm zorgt voor een grote tegenstelling tussen 'normaal' en 'afwijkend' zijn. Dit is echter geen natuurlijke manier van denken maar een sociaal geconstrueerde werkelijkheid die macht en uitsluiting in stand houdt.¹⁶⁴

Wat we als 'normaal' zien lijkt voor ons heel vanzelfsprekend maar eigenlijk wordt normaliteit gedefinieerd door wat het niet is. Door dat wat we als afwijkend zien te benoemen wordt het begrip normaliteit gevormd. We hebben dan het begrip beperking nodig om onze eigen normaliteit te bevestigen. Het zou helpend zijn als het lukt om deze dichotomieën te overkomen. Het is belangrijk om verschillen tussen mensen te erkennen zonder hierin hiërarchie aan te brengen. Om dit te bereiken is het belangrijk om tegenverhalen te vertellen waarin succes wordt gezien als iets dat mede door een beperking mogelijk werd en niet ondanks de beperking.¹⁶⁵

Het validisme dat in dit onderzoek naar voren kwam, weerspiegelt diepgewortelde structuren in onze samenleving. We hoeven ons dan ook niet persoonlijk te schamen voor onze validistische denk- of handelingswijzen, juist omdat deze zo verweven zijn met hoe onze samenleving is opgebouwd dat we ze vaak niet eens meer herkennen.

Maar als we samen kerk willen zijn, is het van belang dat we inzicht krijgen in de mechanismen van (geïnternaliseerd) validisme en ons realiseren dat dit niet stopt bij de drempel van de kerk. Pas wanneer we ons hiervan bewust worden, ontstaat binnen de kerk ruimte voor de grote diversiteit van de schepping, waarin ieder mens een volwaardige plek heeft. De kerk zou dan ook bij uitstek de plek moeten zijn waar aandacht is voor de pijn die (geïnternaliseerd) validisme met zich meebrengt en een plek waar deze pijn een plek krijgt.

Het contextueel lezen van Bijbelverhalen door de ogen van mensen met een beperking kan binnen de kerk een krachtig tegenverhaal vormen. Zo'n perspectief helpt ons om passief validisme te doorbreken en nieuwe manieren van 'samen kerk zijn' mogelijk te maken.

5.2 Verder kijken dan het pastorale model

In hoofdstuk drie werd het pastorale model beschreven als een ongelijke machtsverhouding tussen degene die pastoraat verleent en degene die het ontvangt. Mensen met een beperking zijn dan de ontvangers en daarmee objecten van zorg of liefdadigheid. Deze houding zorgt ervoor dat er weinig ruimte is voor mensen met een beperking om ook als subject met eigen mogelijkheden en talenten bij te dragen aan de samenleving. Binnen *disability theology* biedt het model van *allyship* een uitweg

¹⁶⁴ Campbell, *Contours of Ableism*, hfdst. 1.

¹⁶⁵ Campbell, *Contours of Ableism*, hfdst. 1.

om mensen met een beperking niet te reduceren tot zorgobjecten maar als gelijken te zien. In het empirische onderzoek kwamen zowel het pastorale model als *allyship* naar voren. Het pastorale model lijkt gevoed te worden door typisch christelijke waarden als dienstbaarheid en naastenliefde. Tegelijkertijd werd het ook duidelijk dat zowel de mensen van de Ontmoetingskerk als de mensen van Noorderhaven graag anderen helpen. In de gezamenlijke Bijbelstudie was er meer ruimte voor *allyship*. Dit ontstond wanneer zelfreflectie, wederkerigheid, kwetsbaarheid en het leiderschap van mensen met een beperking herkend en erkend werd. Het was belangrijk om de verschillen tussen mensen te erkennen maar niet te laten uitmonden in ongelijkheid. Deze positief geladen vorm van samenwerking wordt ook in de literatuur erkend. Tegelijkertijd wordt benadrukt dat *allyship* geen eindpunt is, maar een voortdurend proces van bewustwording, zelfreflectie en het nemen van verantwoordelijkheid. Om *allyship* te bereiken moet je samen op weg gaan in het bestrijden van ongelijkheid. Daarbij worden mensen met een beperking erkend als de experts van hun eigen leven.¹⁶⁶

Vanuit deze houding kan een volgende stap worden gezet, die van *accomplice* zijn, een actieve medestander. Dit houdt in dat mensen zich niet alleen inzetten voor ondersteuning binnen het bestaande systeem, maar ook samen met mensen met een beperking werken aan het bevragen, uitdagen en veranderen van dat systeem.¹⁶⁷

In een theologie van 'samen kerk zijn' is het van groot belang dat we ons bewust worden van de consequenties van het pastorale model, dat vaak is geworteld in traditionele christelijke waarden. Dit model draagt, hoe goedbedoeld ook, het risico van ongelijkwaardigheid en afhankelijkheid in zich. Bewustwording hiervan vormt een noodzakelijke stap richting *allyship*.

Daadwerkelijk 'samen kerk zijn' vraagt echter moed om nog een stap verder te zetten, richting het zijn van een *accomplice*, een actieve medestander die zich niet alleen inzet binnen het bestaande systeem, maar ook meewerkt aan het transformeren ervan.

Dit wordt treffend verbeeld op de voorkant van deze scriptie, waar niet alleen 'samen kerk zijn' zichtbaar is, maar ook de kerkelijke structuur zelf wordt omgevormd tot iets nieuws. Zo'n verandering vraagt een lange adem en vertrouwen in elkaar en in God. Om dit vol te kunnen houden is het belangrijk om onderweg ook de momenten van succes te vieren. Zoals Eva een stoel tekende onder de omgebogen muur waardoor de mensen die meewerken aan de structuurverandering ook tijd hebben om onderweg taart te eten.

¹⁶⁶ Ladau, *Demystifying disability*, Conclusion.

¹⁶⁷ Ladau, *Demystifying disability*, Conclusion.

5.3 Veranderend perspectief op leiderschap

Het begrip leiderschap loopt als een rode draad door deze scriptie omdat Mozes door God werd gevraagd om leider te zijn van zijn volk. De deelnemers van Noorderhaven koppelden leiderschap aan persoonlijke ervaringen, geloof en gelijkwaardigheid. Hun beperking wordt soms als belemmering ervaren, vanuit geïnternaliseerd validisme. Deelnemers van de Ontmoetingskerk benaderden leiderschap terughoudend en beoordeelden vooral op geschiktheid, vaak binnen de context van de eredienst. Waar de deelnemers van Noorderhaven hiërarchie wilden vermijden, heerste er onder de deelnemers van de Ontmoetingskerk eerder een beschermende houding. Tijdens gezamenlijke Bijbelstudie leek ruimte te ontstaan voor gedeeld leiderschap.

Naast de reflectie op leiderschap was het opvallend dat vooral de deelnemers van Noorderhaven heel veel verschillende talenten van Mozes konden opnoemen. Deze talenten gingen direct gepaard met zijn leiderschap. De talenten die genoemd werden waren: Mozes is goed in gebarentaal, in wonderen, in samenwerken, in luisteren, als Mozes er is voelt God zich niet alleen. De talenten die de deelnemers van Noorderhaven noemden zijn vooral belichaamde talenten omdat ze opkomen vanuit de ervaringen van de deelnemers van Noorderhaven.

In veel kerken ligt de nadruk op cognitieve talenten, mensen worden vaak gevraagd op basis van hun kennis, opleiding of beroep. Door leiderschap te herwaarderen vanuit belichaamde talenten ontstaat er meer ruimte voor mensen met een verstandelijke beperking om ook leiding te geven.

Disability theology benadrukt de unieke talenten die mensen met een beperking juist door hun beperking hebben of ontwikkelen. Wanneer deze talenten in de kerk niet worden (h)erkend, versterkt dat gevoelens van kwetsbaarheid en afhankelijkheid.¹⁶⁸

Een theologie van 'samen kerk zijn' vraagt om een veranderend perspectief op leiderschap van vooral cognitieve talenten naar belichaamde talenten. Hierdoor worden de specifieke talenten van mensen met een beperking zichtbaar. Wanneer deze talenten onzichtbaar blijven dan is er geen ruimte voor het Koninkrijk van God waarin rechtvaardigheid voor iedereen werkelijkheid wordt.

5.4 Identificatie en spiegelfiguren

Tijdens het empirisch onderzoek werd al snel duidelijk dat het voor de mensen van Noorderhaven belangrijk was dat ze zich met Mozes konden identificeren. Reacties als: 'Mozes is dezelfde als ik' lieten dit zien. Daarnaast konden de deelnemers van Noorderhaven zich ook identificeren aan elkaar. Wanneer ze hoorden hoe andere deelnemers van Noorderhaven dachten over leven met een beperking dan werd er bijvoorbeeld gezegd: *'Ik herken mijzelf daar ook wel in hoor.'* Zowel Mozes als de andere deelnemers van Noorderhaven fungeerden als identificatiefiguren. Dit

¹⁶⁸ Lawson en Richardson, *At the gates disability, Justice and the churches*, 101-11.

stimuleerde openheid waardoor geïnternaliseerd validisme gedeeltelijk wegviel. Als Mozes een beperking heeft en toch leider is, dan is het hebben van een beperking dus niet iets om je voor te schamen.

In onze samenleving zijn er weinig herkenbare rolmodellen voor mensen met een verstandelijke beperking, en binnen de kerk horen we zelden Bijbelverhalen waarin iemand met een verstandelijke beperking op een positieve manier centraal staat. Ook zijn er nauwelijks voorbeelden van kerkelijke leiders met een verstandelijke beperking. Daarom is het van belang dat de kerk en de liturgie ruimte biedt voor identificatie.¹⁶⁹ Dit kan door Bijbelverhalen te lezen vanuit het perspectief van mensen met een beperking, niet alleen voor mensen met een beperking te bidden maar ook eigen gebeden te laten horen, aandacht te geven aan de pijn van (geïnternaliseerd) validisme en bewust te worden van hoe liedteksten anders kunnen klinken wanneer ze gezien worden door ervaringsdeskundige ogen.

Voor de deelnemers van de Ontmoetingskerk fungeerde Mozes als een spiegelfiguur. Verschillende deelnemers lieten weten het als verrijkend te ervaren om naar Mozes te kijken als iemand met een beperking. Daarnaast werden door het gesprek met de deelnemers van Noorderhaven de eigen vooronderstellingen en aannames bevestigd en kwam reflectie op gang. Dit zorgde voor meer ruimte voor het eigen perspectief van mensen met een beperking. Voor een theologie van 'samen kerk zijn' is het daarom belangrijk om aandacht te hebben voor identificatie en spiegelfiguren in de gemeente en in Bijbelse verhalen.

5.5 Bestaande theologische concepten bevragen

Theologische concepten zijn spannende en belichaamde concepten. Wanneer je bijvoorbeeld al je hele leven gelooft in het concept van de zondeval en er daarmee van uitgaat dat beperkingen er voor de zondeval niet waren, dan voelt het als een grote verlossing dat deze beperkingen in de hemel verdwenen zullen zijn. Tegelijkertijd kunnen mensen met een beperking ook hele andere belichaamde ervaringen met zich meedragen. Wanneer je je beperking ziet als onderdeel van je eigen identiteit dan hoeft die beperking in de hemel helemaal niet te verdwijnen. We zagen hiervan een voorbeeld in het empirisch onderzoek.

'Samen kerk zijn' betekent ruimte maken voor nieuwe theologische perspectieven. Als we samen kerk willen zijn moeten we het aandurven om bestaande theologische opvattingen te laten bevragen door mensen met een beperking. Vanuit *disability theology* betekent dit dat we leren denken in termen van: *God with us, God for us en God like us*¹⁷⁰.

¹⁶⁹ Rebecca F. Spurrier, *The Disabled Church: Human Difference and the Art of Communal Worship*, First edition (Fordham University Press, 2019), 104-5.

¹⁷⁰ Lawson en Richardson, *At the gates disability, Justice and the churches*, 143-55.

God with us wijst ons op een God die niet geneest om pijn te vermijden, maar die juist nabij blijft in gebrokenheid. De ervaringen van mensen met een beperking, die vaak worden gekenmerkt door pijn, kwetsbaarheid en uitsluiting, brengen een theologie voort die geen snelle oplossingen zoekt, maar de waarde erkent van aanwezigheid in stilte, lijden en verbondenheid. God verlaat de gebroken mens niet, maar woont temidden van zijn lijden.¹⁷¹

God like us stelt ons voor aan een God die zelf deelt in kwetsbaarheid, afwijzing en lichamelijke gebrokenheid, wat zichtbaar wordt in het lichaam van Jezus, die ook na de opstanding wonden draagt. Deze visie opent ruimte om God niet te zien als een almachtige, witte man, maar als een God die lijkt op mensen met een beperking. Zo biedt deze theologie een mogelijkheid tot identificatie met een beperkte God.¹⁷²

God for us benadrukt dat God partij kiest voor de mensen aan de rand van de samenleving. In het Koninkrijk van God worden de waarden van de wereld omgekeerd: macht, productiviteit en succes maken plaats voor compassie, solidariteit en rechtvaardigheid. God ondermijnt bestaande machtsstructuren en nodigt de kerk uit hetzelfde te doen.¹⁷³

Disability theology en het voorbeeld van de deelnemer van Noorderhaven vragen van ons dat we bestaande theologische concepten als zondeval, opstanding, hemel en imago dei durven te laten bevragen. Door naast de bestaande perspectieven ruimte te maken voor deze perspectieven ontstaat steeds meer een theologie van 'samen kerk zijn.'

¹⁷¹ Lawson en Richardson, *At the gates disability, Justice and the churches*, 143-55.

¹⁷² Lawson en Richardson, *At the gates disability, Justice and the churches*, 143-55.

¹⁷³ Lawson en Richardson, *At the gates disability, Justice and the churches*, 143-55.

Hoofdstuk 6: Conclusie

Deze scriptie had als doel om de stem van mensen met een verstandelijke beperking te laten horen binnen de Bijbelinterpretatie en de kerk. Dit is onderzocht aan de hand van de volgende onderzoeksvraag:

Welke bijdrage levert een contextuele Bijbelinterpretatie van Exodus: 4:10-17 door mensen met en zonder verstandelijke beperking – geduid in het licht van *disability theology* - aan een theologie van samen kerk zijn waarin talenten van mensen met een verstandelijke beperking volop mee kunnen doen?

6.1 Beantwoording van de onderzoeksvraag

Hoofdstuk drie bood een normatief kader en bevatte daarnaast een gedeelte van het theoretisch kader voor deze scriptie. Exodus 4:10-17 werd benaderd vanuit een traditionele interpretatie en vanuit *disability theology*. In de beschrijving van de methode werd duidelijk dat traditionele interpretatie en *disability theology* elkaar veronderstellen en verrijken. Door vanuit deze *normative* en *formal voice* deductief te werk te gaan ontstonden thema's voor de analyse van het empirische materiaal.¹⁷⁴

De verschillen tussen de traditionele interpretatie en *disability theology* werden op verschillende manieren zichtbaar. Een traditionele uitleg benadrukt Mozes zijn zwakte en afhankelijkheid tegenover de Almacht van God terwijl *disability theology* de nadruk legt op de wederkerigheid tussen God en Mozes en op het doorbreken van geïnternaliseerd validisme. Mozes zijn zwakte wordt in de traditionele uitleg benaderd vanuit het pastorale model waarbij Mozes als object van zorg wordt gezien. Binnen *disability theology* staat het model van *allyship* centraal waarin er sprake is van een gelijkwaardige samenwerking tussen Mozes, Aäron en God. Als laatste komt de staf van Mozes aan bod die traditioneel symbool is van goddelijke macht. Vanuit *disability theology* wordt de staf ondersteunende technologie die Mozes helpt om zijn leidersrol te vervullen.

In hoofdstuk vier stond de *espoused voice* centraal en werd het empirisch onderzoek beschreven. Dit onderzoek liet zien dat perspectieven op Exodus 4:10-17 verschillen tussen mensen met en zonder verstandelijke beperking. De deelnemers van Noorderhaven spraken persoonlijk, concreet en vanuit de eigen belichaamde ervaring. De deelnemers van de Ontmoetingskerk reflecteerden vaak meer beschouwend of abstracter.

¹⁷⁴ Thema's: Beperking en talent, leiderschap, instrumentalisme versus wederkerigheid, menselijke zwakte versus almacht, geïnternaliseerd validisme, pastoraal model versus *allyship*, en ondersteunende technologie.

Binnen de thema's leiderschap en (geïnternaliseerd) validisme werden deze verschillen het duidelijkst zichtbaar. Beide groepen verbonden leiderschap aan de eredienst en zagen leiding nemen als een zware taak. De deelnemers van de Ontmoetingskerk vonden het daarom belangrijk dat iemand geschikt moet zijn voor leiderschap, cognitieve capaciteiten hangen samen met deze geschiktheid. De deelnemers van Noorderhaven legden juist de nadruk op gelijkwaardigheid. Vanuit (geïnternaliseerd) validisme werd de combinatie tussen leiderschap en een verstandelijke beperking als te complex gezien. Tijdens de gezamenlijke Bijbelstudie ontstond er op momenten een gelijkwaardige verbinding waardoor er ruimte werd geboden voor gezamenlijk leiderschap of leiderschap voor de mensen van Noorderhaven.

Het thema validisme werd bij de deelnemers van de Ontmoetingskerk zichtbaar in het spreken over beperkingen. Dit kwam door dealisering (puurheid, kind zijn) of het onbedoeld bevestigen van normen die ervan uitgaan dat een beperking een gebrek is. De deelnemers van Noorderhaven lieten op verschillende momenten geïnternaliseerd validisme zien. Zowel de deelnemers van de Ontmoetingskerk als de deelnemers van Noorderhaven lieten blijken dat reflectie op dit thema mogelijk was en dat dit ruimte maakt voor een meer gelijkwaardige verbinding.

In hoofdstuk vijf stonden aandachtspunten centraal voor een theologie van 'samen kerk zijn'. Vijf punten kwamen hierbij naar voren:

1. Het is belangrijk dat er bewustwording is van geïnternaliseerd validisme. Dit diepgewortelde systeem stopt niet bij de kerkdeur. Door validisme te herkennen ontstaat er ruimte voor de gehele diversiteit van de schepping, waarin ieder mens een volwaardige plek heeft.
2. Het is belangrijk om verder te kijken dan het pastorale model waarin mensen met een beperking vooral als zorgobject worden benaderd. Het concept *allyship* biedt een alternatieve route waarin bewustwording, zelfreflectie, wederkerigheid en kwetsbaarheid ervoor zorgen dat ongelijkheid wordt bestreden en leiderschap van mensen met een beperking wordt herkend en erkend.
3. Leiderschap binnen de kerk vraagt om een nieuw perspectief waarin niet alleen cognitieve, maar ook belichaamde talenten worden erkend. Zo komen de unieke kwaliteiten van mensen met een verstandelijke beperking beter tot hun recht.
4. Het is belangrijk dat er identificatie en spiegelfiguren zijn. Zo kunnen mensen met een beperking zichzelf herkennen in de kerk en in Bijbelverhalen. Tegelijkertijd kunnen mensen zonder beperking bestaande aannames en vooroordelen bevragen.
5. Tot slot is het belangrijk dat we het aandurven dat mensen met een beperking onze bestaande theologische concepten bevragen vanuit hun eigen ervaringsdeskundigheid. De begrippen *God with us*, *God like us* en *God for us* kunnen helpen om de uitleg van

theologische concepten door mensen met een beperking te begrijpen en toe te voegen aan de rijke traditie van geloofsgemeenschappen.

Bovenstaande aandachtspunten zijn vanuit deze scriptie de bijdrage aan een theologie van 'samen kerk zijn' waarin een *embodied welcome* vanuit *cultures of access* centraal staat. Hierdoor kunnen talenten van mensen met een verstandelijke beperking volop meedoen in de kerk zodat ieders stem telt.

6.2 Reflectie en discussie

In deze paragraaf volgt een reflectie en discussie op het uitgevoerde onderzoek. Hier worden achtereenvolgens reflecties gegeven op de volgende thema's. Het gebruik van dichotomieën, de *four voices*, methodiek contextueel Bijbellesen, transformative framework, samenwerken met een co-onderzoeker en de positionaliteit van de onderzoeker.

Het gebruik van dichotomieën

In deze scriptie stond theologie als geleefde praktijk centraal. Er is bewust ruimte gegeven aan de stemmen van mensen met een verstandelijke beperking binnen de interpretatie van één specifieke Bijbeltekst. Daarmee draagt dit onderzoek bij aan het hoorbaar maken van stemmen die vaak buiten beeld blijven in de kerk en de theologie.

Voor het empirische onderzoek was het nodig onderscheid te maken tussen mensen met en zonder verstandelijke beperking. Toch is het lastig en enigszins kunstmatig om deze scheiding voortdurend strak te hanteren. Daarom is in deze scriptie gekozen voor de benamingen *deelnemers van Noorderhaven* en *deelnemers van de Ontmoetingskerk*. Tegelijkertijd moet worden erkend dat deze benadering het besef van de rijke variatie tussen 'beperkt' en 'niet beperkt' op de achtergrond zet. Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op manieren om zulke dichotomieën ook in onderzoek te doorbreken, zodat er meer aandacht komt voor de rijke variatie dan voor verschillende onderscheiden doelgroepen.

Theological action research en the four voices

In dit onderzoek is gewerkt met de TAR methodiek. In plaats van vier stemmen werden er in dit onderzoek drie stemmen met elkaar in gesprek gebracht. De traditionele uitleg van Exodus 4:10-17 was de *normative voice* binnen deze scriptie. Traditionele uitleg bestaat ook uit vele verschillende bronnen die ook allemaal contextueel zijn. Waar de contextualiteit van mensen met een verstandelijke beperking in deze scriptie de volle ruimte kreeg. Is de contextualiteit van de traditionele uitleg achterwege gebleven. Vanwege de omvang en de focus van deze scriptie was er

geen mogelijkheid om ruimte te maken voor deze contextualiteit.

TAR beoogt veranderingen in de theorie en in de praktijk. In deze scriptie heeft *disability theology* bijgedragen aan het empirisch onderzoek door uitleg en verdieping te geven aan de begrippen validisme, pastoraal model, *allyship*, sociaal model en medisch model. Daarnaast werd het bevragen van theologische concepten vanuit mensen met een beperking geduid vanuit *God for us, God with us en God like us* dit zorgt voor een beter begrip van de empirische data.

De volgende vraag is dan wat het empirisch onderzoek heeft bijgedragen aan *disability theology*. In dit onderzoek is de stem van mensen met een verstandelijke beperking gehoord binnen Bijbelinterpretatie. Hier was nog geen eerder onderzoek van bekend. De perspectieven van mensen met een verstandelijke beperking in deze scriptie sloten aan bij het besproken onderzoek uit de *disability theology*.

Methodiek contextueel Bijbellezen

In deze scriptie is de methodiek contextueel Bijbellezen toegepast. Deze methodiek leek niet eerder toegepast te zijn in relatie tot mensen met een beperking. De methodiek was zeer toepasbaar voor deze doelgroep. Een aandachtspunt hierbij is dat er alleen deelnemers konden meedoen die gesproken taal voldoende begrepen. Mensen die minder talig zijn, bleven daardoor buiten beeld. De mogelijkheid tot identificatie vanuit de methodiek bleek voor de deelnemers van dit onderzoek één van de belangrijke elementen om volwaardig te kunnen meedoen. Daarnaast zorgde de voorgeschreven herkenbare liturgische context voor een veilige sfeer voor alle deelnemers. Samen met de co-onderzoeker is steeds gezocht naar begrijpelijke taal en visuele ondersteuning. Dat was goed mogelijk binnen deze methodiek.

Door het contextueel Bijbel lezen is er op kleine schaal geoefend met ‘samen kerk zijn.’ Door bewust te kijken vanuit het perspectief van mensen met een verstandelijke beperking, kwamen hun ervaringen en inzichten tot hun recht. Tegelijkertijd is deze methodiek slechts toegepast binnen één setting, met acht deelnemers. Het zou waardevol zijn om te onderzoeken of structureel contextueel Bijbellezen kan bijdragen aan een meer inclusieve kerk.

Daarnaast zou in vervolgonderzoek ook non-verbale communicatie onderdeel kunnen zijn van de data en zou gekeken kunnen worden hoe mensen met uiteenlopende communicatieve vermogens volwaardig kunnen deelnemen, zowel in kerk als in onderzoek.

Tijdens dit onderzoek hebben we ervoor gekozen om de contextuele Bijbelstudie met de deelnemers van Noorderhaven in eerste instantie individueel uit te voeren om zo beter te kunnen aansluiten bij de behoeften van deze deelnemers. In de reflectie vraag ik me af of het niet beter zou zijn geweest om ook de deelnemers van de Ontmoetingskerk in eerste instantie individueel te bevragen. Ik ga er

in mijn aannames onbewust vanuit dat het moeilijker is om aan te sluiten bij mensen met een verstandelijke beperking dan bij mensen zonder verstandelijke beperking. Dit zou ook een vorm van validisme kunnen zijn. Het zou kunnen dat de data van de deelnemers van de Ontmoetingskerk rijker waren geweest als ik ervoor had gekozen om ook deze deelnemers eerst individueel te spreken. Als laatste deed de methodiek contextueel Bijbellezen en de mogelijkheden voor eenvoudige taal en begrijpelijke communicatie mijzelf de vraag stellen of een tekstueel verslag (scriptie) wel de beste vorm is om de stemmen van mensen met een verstandelijke beperking tot hun recht te laten komen. Andere vormen van gezamenlijke verslaglegging, zoals een podcast, theatervoorstelling, kunstproject of video, zouden mogelijk beter aansluiten.

Transformative Framework

In deze scriptie stond het *transformative framework* centraal. Binnen dit *framework* wordt kennis ontwikkeld om bij te dragen aan het leven van mensen in de marge van de samenleving. In deze scriptie mensen met een verstandelijke beperking.

In de gezamenlijke Bijbelstudie van de mensen van Noorderhaven en van de Ontmoetingskerk zijn naast validistische momenten ook transformatieve momenten aan te wijzen. Een deelnemer van de Ontmoetingskerk realiseerde zich dat ze misschien net als God wat meer vertrouwen zou moeten hebben in mensen met een beperking. Ook realiseerde een deelnemer zich dat er veel meer perspectieven mogelijk zijn bij het lezen van een Bijbeltekst. Een deelnemer van Noorderhaven realiseerde zich dat ook mensen zonder beperking weleens hulp nodig hebben. Beide opmerkingen verkleinde de dichotomie tussen beperkt en niet beperkt. Heel praktisch durfde een deelnemer van Noorderhaven het aan om leiding te nemen tijdens het gebed bij de gezamenlijke contextuele Bijbelstudie en zei een andere deelnemer van Noorderhaven dat hij wel een keer samen met de Ontmoetingskerk een kerkdienst zou willen voorbereiden. Er werden voorzichtig drempels tussen elkaars werelden weggenomen.

Het is de vraag in hoeverre deze scriptie transformatief is na afsluiting van het onderzoek. Om aandacht te vragen voor mensen met een beperking moet het onderzoek levend blijven. Dit kan allen als er in de praktijk een vervolg aan wordt gegeven. Het zou goed zijn om te onderzoeken welke mogelijkheden hiervoor zijn.

Samenwerken met een co-onderzoeker

Het samenwerken met een co-onderzoeker was een plezierig en uitdagend proces. Ilse kon in dit onderzoek meedoen en meebeslissen in alles rondom de Bijbelstudies en het nadenken over de betekenis daarvan. Ook heeft Ilse meegedacht in het schrijven van een samenvatting in eenvoudige taal. In het schrijven van de teksten was Anouk leidend. De teksten die gingen over het praktische

onderzoek en over de samenwerking heeft Anouk aan Ilse voorgelezen met de vraag om feedback. We werkten regelmatig samen op Ilse haar werkplek. Dit gaf Ilse eigenaarschap doordat ze daar gastvrouw kon zijn. Anouk was op bezoek in haar 'kantoor'.

Voor de co-onderzoeker was het spannend om een leidende rol op zich te nemen en in een groep te spreken tijdens de contextuele Bijbelstudies. Haar spanning werd deels weggenomen door de aanwezigheid van een kat in de huiskamer, die op haar schoot kwam zitten en rust bracht. Voor de onderzoeker bleek het, mede door haar taakgerichte focus, soms lastig om voldoende ruimte te geven aan de co-onderzoeker. Toch wist de co-onderzoeker zich goed staande te houden en soms op een assertieve manier ruimte te maken voor haar eigen plek. Toen de onderzoeker vergat haar het woord te geven, onderbrak ze vriendelijk maar duidelijk met: *'Dat moest ik zeggen mevrouw.'* Deze interventie hielp de onderzoeker om gas terug te nemen en opnieuw bewust ruimte te maken voor haar collega onderzoeker. Daarnaast was het voor de co-onderzoeker intensief om als enige aanwezige met een beperking deel te nemen aan een gesprek waarin veel vragen over mensen met een beperking werden gesteld. Ondanks dat maakte ze na afloop enkele scherpe en waardevolle observaties:

'Het werd weer vergeleken met kinderen. Ik ben misschien soms wel kinderlijk maar ik ben geen kind, zo word ik niet serieus genomen.' *'Heel veel mensen zeiden dat ze graag wilden helpen, dat is ook gevaarlijk, je moet altijd vragen of iemand hulp nodig heeft in plaats van het gewoon te doen.'* *'Er werd gezegd dat mensen met een beperking puur zijn, toen dacht ik: O oké, ik ben dus puur, ik vertel gewoon hoe ik me voel.'*

Deze observaties werden gemaakt na de eerste contextuele Bijbelstudie en hebben een leidende rol gespeeld in het vervolg voor de gezamenlijke Bijbelstudie. Andere observaties en terugkerende reflectiethema's tijdens het proces waren het nemen van voldoende tijd, werken in ruimtes die veilig voelen, aandacht voor de elkaars verhaal en regelmatig pauze te houden.

Ilse verwoordt haar ervaring met de samenwerking als volgt:

'Ik vond dat het samenwerken goed ging. Er werd vaak aan mij gevraagd hoe het met mij ging in het onderzoek en of ik het nog redde en leuk vond. Eén keer vroeg Anouk aan mij of ik iets zelfstandig wou proberen, uiteindelijk was dat te moeilijk en toen heb ik gevraagd of we het samen konden doen. Dat hebben we gedaan. Hulp vragen was mijn leerdoel. Ik heb dit leerdoel ook toegepast in mijn dagelijkse leven. Ik ben een weekje weggeweest en zei tegen mijn begeleiders daar: Ik heb nog nooit zo vaak hulp gevraagd.'

Ik vond de eerste Bijbellesing erg spannend. Ik vind het vaak erg spannend of eng om te praten met

mensen die ik niet ken. Ik denk eigenlijk niet dat dat iets te maken heeft met mijn beperking. Bij de gezamenlijke Bijbellezing vond ik het nog steeds erg spannend maar naarmate de avond vorderde werd ik ook wat spraakzamer.'

Anouk verwoordt haar ervaring met de samenwerking als volgt:

'Ik heb tijdens dit onderzoek geleerd dat ik vaak te taakgericht aan het werk ga. Ilse heeft veel meer een relatie gerichte houding. Ze leerde mij dat het altijd belangrijk is om aandacht te hebben voor de ander zijn of haar verhaal voordat je samen aan het werk gaat.

Daarnaast werd het begrip crip time belangrijk. Dit is een manier van omgaan met tijd die afwijkt van de norm van efficiëntie en productiviteit. Zo leerde Ilse mij dat het belangrijk was om regelmatig pauze te houden. Ook leerden we samen dat het tijd kost om elkaar goed te begrijpen. Dit zorgde ervoor dat de eerste deadline van de scriptie veel te vroeg kwam om echt samen te kunnen werken. Ook met deze tweede deadline bleef het zoeken naar een goede balans met de beschikbare tijd die we hadden. De kloktijd waarin we het aantal uren hadden berekend dat we samen zouden werken correspondeerde niet met de crip time die er nodig was.

Ik ben Ilse erg dankbaar dat ze me heeft geholpen bij dit onderzoek. Haar ervaringsdeskundige invalshoek heeft mij geholpen om haar en de mensen van Noorderhaven beter te kunnen begrijpen. Door Ilse haar scherpe observaties werd het voor mij ook steeds duidelijker dat we in de kerk en in de theologie niet genoeg aansluiten bij de belevingswereld van mensen met een verstandelijke beperking. Daarnaast zorgde Ilse haar inbreng ervoor dat het schrijven van de scriptie veel meer een gezamenlijk en ook creatief proces werd.'

Na het schrijven van deze scriptie zou ik samenwerken met een co onderzoeker zeker aanraden. Het is niet de meest efficiënte en snelle weg maar het zorgt voor een grotere rijkdom, creativiteit, plezier en verdieping van resultaten en voor het in praktijk brengen van het motto van het VN verdrag:

'Niets over ons zonder ons'

Positionaliteit

Als onderzoeker in deze scriptie had ik veel verschillende rollen. Onderzoeker, facilitator, 'oude' dominee, gastvoorganger en huisgenoot. Hierdoor was ik geen buitenstaander en was mijn positie niet onafhankelijk. Ik heb geprobeerd zo betrouwbaar mogelijk te handelen door het toepassen van geloofwaardigheid (*credibility*), overdraagbaarheid (*transferability*), afhankelijkheid (*dependability*) en 'bevestigbaarheid' (*confirmability*). Tegelijkertijd heeft dit wellicht niet geheel voorkomen dat er op sommige punten sprake kan zijn geweest van bias of respons bias.

Er waren ook momenten waarin ik mijn eigen bias kon opmerken. Een voorbeeld hiervan vond plaats

tijdens de gezamenlijke contextuele Bijbelstudie. Eén van de deelnemers gaf een validistische reactie. Ik merkte bij mezelf de neiging om mijn co-onderzoeker en de deelnemers van Noorderhaven tegen deze uitspraak te beschermen. Door dit op te merken en weer met een open houding te luisteren kon ik in de rol van onderzoeker blijven. In mijn reflectie achteraf realiseerde ik me dat de neiging tot bescherming een reactie is vanuit het pastorale model. Ook als onderzoeker ben ik onderdeel van de wereld waarin validisme diepgeworteld is.

Literatuurlijst

- Allen, Kelly-Ann. *The Psychology of Belonging*. The Psychology of Everything. Routledge, Taylor & Francis Group, 2021. <https://doi.org/10.4324/9780429327681>.
- Bernaerts, Lars, en Jürgen Pieters. *Hermeneutiek in veelvoud*. Academia press, 2011.
- Bingham, Andrea J. 'From Data Management to Actionable Findings: A Five-Phase Process of Qualitative Data Analysis'. *International Journal of Qualitative Methods* 22 (oktober 2023): 16094069231183620. <https://doi.org/10.1177/16094069231183620>.
- Blok, Sietske, Hette Domburg, Inge Landman, en Hester Oosterbroek. 'Op verhaal komen een handleiding voor contextueel bijbellezen'. Kerk in actie, z.d.
- Brett, Jo, Sophie Staniszewska, Carole Mockford, e.a. 'Mapping the Impact of Patient and Public Involvement on Health and Social Care Research: A Systematic Review'. *Health Expectations* 17, nr. 5 (2014): 637-50. <https://doi.org/10.1111/j.1369-7625.2012.00795.x>.
- Bryman, Alan. *Social research methods*. Fifth Edition. Oxford University Press, 2016.
- Campbell, Fiona Kumari. *Contours of Ableism: The Production of Disability and Abledness*. Palgrave Macmillan, 2009.
- Creswell, John W., en Cheryl N. Poth. *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing among Five Approaches*. Fourth edition. SAGE, 2018.
- Eiesland, Nancy L. *The disabled God: toward a liberatory theology of disability*. Abingdon Press, 1994.
- Embregts, en Beenakker. 'De waarde van ervaringsdeskundigheid in een adviesraad voor wetenschappelijk onderzoek'. *Nederlands tijdschrift voor de zorg aan mensen met een verstandelijke beperking*, nr. 49 (2023): 22-27.
- Flyvbjerg, Bent. 'Five Misunderstandings About Case-Study Research'. *Qualitative Inquiry* 12, nr. 2 (2006): 219-45. <https://doi.org/10.1177/1077800405284363>.
- Gelderloos, Jacobine, en Inge Landman. 'Samen lezen voor verandering: hoe contextueel bijbellezen verbindt en mensen (opnieuw) enthousiast maakt over de Bijbel.' In *De bijbel in Nederland reflecties over ht gebruik van de bijbel in kerk en cultuur*. Nederlands Bijbelgenootschap, 2018.
- Grant, Deena. *A Prototype Approach to Hate and Anger in the Hebrew Bible*. 1ste dr. Routledge, 2023. <https://doi.org/10.4324/9781003348719>.
- Guba, Egon G., en Yvonna S. Lincoln. *Fourth Generation Evaluation*. 13. print. Sage Publ, 2003.
- Hauerwas, Stanley, Richard Bondi, en David B. Burrell. *Truthfulness and Tragedy: Further Investigations in Christian Ethics*. University of Notre Dame Press, 2024. <https://doi.org/10.2307/jj.21996045>.
- Houtman, Cornelis. *Historical commentary of the old testament Exodus*. Volume 1. Peeters Publishers, 1993.
- Ladau, Emily. *Demystifying disability: what to know, what to say, and how to be an ally*. First edition. Ten Speed Press, 2021.
- Lawson, Naomi, en Emily Richardson. *At the gates disability, Justice and the churches*. London, 2022.
- Lettinga, J. P. *Grammatica Van Het Bijbels Hebreeuws and Leerboek Van Het Bijbels Hebreeuws*. 12th Rev. Ed. Brill, 2012.

- Meininger, Herman, red. *Van en voor allen wegwijzers naar een inclusieve geloofsgemeenschap met mensen die een verstandelijke beperking hebben*. Boekencentrum, 2004.
- Melcher, Sarah J., Mikeal C. Parsons, en Amos Yong, red. *The Bible and disability: a commentary*. Studies in religion, theology, and disability. Baylor University Press, 2017.
- Mulder, André. 'Erbij horen over snelle auto's, belonging en de maatschappelijke rol van de geestelijk verzorger'. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 27, nr. 115 (2024): 52-61.
- Mulder, André. *Gestapeld zinverlies: Zingeving en zingevingsondersteuning van jongeren met licht verstandelijke beperkingen*. University of Groningen Press, 2025. <https://doi.org/10.21827/67a4d41a451f5>.
- Mulder, André. *Rapport vooruitzien Kerken en mensen met een verstandelijke beperking in Friesland*. Amsterdam/Ommen, 2023.
- Mulder, André, en Thijs Tromp. 'Geloofsgemeenschappen en sociale inclusie van mensen met een verstandelijke beperking'. *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* 48, nr. 1 (2021): 65-74. <https://doi.org/10.54195/h.11708>.
- Olyan, Saul M. *Disability in the Hebrew Bible: Interpreting Mental and Physical Differences*. Cambridge University Press, 2008.
- Origenes, Ronald E. Heine, en Origenes. *Homilies on Genesis and Exodus*. The Fathers of the Church 71. Catholic Univ. of America Pr, 1982.
- Reinders, Hans S. *Receiving the Gift of Friendship: Profound Disability, Theological Anthropology, and Ethics*. William B. Eerdmans Publishing, 2008.
- Retief, Marno, en Rantoo Letšosa. 'Models of disability: A brief overview'. *HTS Theologiese Studies / Theological Studies* 74, nr. 1 (2018). <https://doi.org/10.4102/hts.v74i1.4738>.
- Saldaña, Johnny. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. 2. ed. SAGE Publ, 2013.
- Sergeant, Sofie, Henriëtte Sandvoort, Geert Van Hove, e.a. 'On the Road Together: Issues Observed in the Process of a Research Duo Working Together in a Long-Term and Intense Collaboration in an Inclusive Research Project'. *Social Sciences* 11, nr. 5 (2022): 185. <https://doi.org/10.3390/socsci11050185>.
- Sloane, Andrew. 'Cognitive Disability and the Hebrew Bible'. *Journal of Disability & Religion* 25, nr. 4 (2021): 412-26. <https://doi.org/10.1080/23312521.2021.1911736>.
- Smit, Johan. *Zo Gewoon Mogelijk. tien theologische tips voor inclusie*. Instituut voor Theologie en Sociale Integratie, 2006.
- Spurrier, Rebecca F. *The Disabled Church: Human Difference and the Art of Communal Worship*. First edition. Fordham University Press, 2019.
- Steglich-Lentz, Anneloes, en Jos van Loon, red. *Geloven in inclusie. Over zingeving en participatie van mensen met een verstandelijke beperking*. Garant, 2012.
- Swinton, John. *Critical Reflections on Stanley Hauerwas' Theology of Disability: Disabling Society, Enabling Theology*. Taylor and Francis, 2012.
- tamminga, Koos. *Receiving the Gifts of every member, ecclesiological Case Study on Inclusion and the church*. Summum Academic, 2000.
- Taylor, Joan E., red. *The Body in Biblical, Christian and Jewish Texts*. Library of Second Temple Studies 85. Bloomsbury, 2014. <https://doi.org/10.5040/9780567659149>.

Tigay, Jeffrey H. "‘Heavy of Mouth’ and ‘Heavy of Tongue’ on Moses’ Speech Difficulty". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 231 (oktober 1978): 57-67. <https://doi.org/10.2307/1356746>.

Watkins, Clare. *Disclosing Church: Generating Ecclesiology through Conversations in Practice*. Explorations in Practical, Pastoral and Empirical Theology. Routledge, 2021.

Watts Belser, Julia. *Loving our own bones rethinking disability in an ableist world*. Hodder & Stoughton, 2023.

Woittiez, Isolde, Eggink, Evelien, en Ras, Michiel. *Het aantal mensen met een licht verstandelijke beperking: een schatting*. Sociaal en Cultureel Planbureau, 2019.

Woittiez, Lisa Putman, Evelien Eggink, en Michiel Ras. *Zorg beter begrepen: verklaringen voor de groeiende vraag naar zorg voor mensen met een verstandelijke beperking*. Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014.

Yong, Amos. *The Bible, Disability, and the Church: A New Vision of the People of God*. Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 2011.

Woordenboek digitaal:

The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament (HALOT)

Websites:

www.arkhaarlem.nl, laatst bezocht op 13-08-2025

<https://www.vzinfo.nl/verstandelijke-beperking/leeftijd-en-geslacht>, laatst bezocht op 03-03-2025.

<https://www.kcrutrecht.nl/producten/participatiematrix/>, laatst bezocht op 10-03-2025.

<https://www.theologie.nl/bijbel-en-context-in-nederland/#tve-jump-17a334a300d>, laatst bezocht op 01-03-2025.

<https://www.sheerenloo.nl/in-de-buurt/onze-woonzorgparken-wijken/noorderhaven>, laatst bezocht op 14-03-2025.

<https://www.ontmoetingskerkjulianadorp.nl/>, laatst bezocht op 14-03-2025.

<https://www.pthu.nl/over-ptthu/bibliotheek-ptthu/diensten/handreiking-omgaan-met-persoonsgegevens/>, laatst bezocht op 08-03-2025.

<https://www.theologie.nl/mensen-met-een-beperking-in-de-bijbel-ouderlingenblad/>, laatst bezocht op: 01-08-2025.

https://www.sefaria.org/Shemot_Rabbah.1.26?lang=bi, laatst bezocht op 24-05-2025.

https://www.sefaria.org/Rashi_on_Exodus.4.10.2?lang=bi, laatst bezocht op 24-05-2025.

https://www.sefaria.org/Rashbam_on_Exodus.4.10.1?lang=bi, laatst bezocht op 24-05-2025

<https://biblehub.com/commentaries/calvin/exodus/4.htm>, laatst bezocht op 24-05-2025.

<https://www.septuagint.bible/>, laatst bezocht op 09-08-2025.

https://www.youtube.com/watch?v=zHStoRf_J9k, laatst bezocht op 10-08-2025.

<https://www.theologie.nl/bijbel-en-context-in-nederland/#tve-jump-17a334a300d>, laatst bezocht op 01-03-2025.

<https://www.larche.org/>, laatst bezocht op 14-03-2025.

<https://www.foietlumiere.org/fr>, laatst bezocht op 14-03-2025.

<https://faithanddisability.org/>, laatst bezocht op 14-03-2025

<https://www.vzinfo.nl/verstandelijke-beperking/verantwoording/definities>, laatst bezocht op 14-03-2025.